

АБДУРАҲМОН
АВТОРҲОНОВ

*КРЕМЛЬ
САЛТАНАТИ*

ТОШКЕНТ
«ЧУЛПОН»

Рус тилидан
Карим БАҲРИЕВ
таржимаси

Мухаррир
Тўлқин АЛИМОВ

63,3(2)
А 24

Авторхонов, Абдурахмон.

Кремль салтанати // Рус. тилидан тарж. ва сўзбоши К. Баҳриевники/.— Т.: Чўлпон, 1993.—80б.

А. Авторхонов мазкур рисоласида собиқ совет ҳокимиятининг етмиш йиллик «фаолияти» айрим қирраларига қолиб баҳо бермоқчи бўлади. Бу тузумнинг «СССР» деб аталмиш каттақон бир территорияда бутун бошли халқлар, миллатларни йўқ қилиб юбориш эвазига улкан Русь давлатини барпо қилмоқчи бўлган қонли империя эканлигини далиллар билан асослашга ҳаракат қилади.

Автарханов, Абдурахман. Империя Кремля.

ББК 63.3(2) + 66.3(2)6

А $\frac{4802000000-20}{360(04)-93}$ қўш. 93

© А. Авторхонов, 1993

ISBN № 5-8250-0372—X

А. АВТОРХОНОВНИНГ «КРЕМЛЬ САЛТАНАТИ» КИТОБИ ҲАҚИДА

Халқимиз ўз тараққиётининг муҳим тарихий чорраҳасида яшамоқда. Мустақилликка эришган халқимиз республиканинг миллий-давлатчилигини, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий камолотини таъмин этувчи ўз йўлини танламоқда. Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Қаримов ёзганидай: «Бу мураккаб ва масъулиятли палладир. Ҳозир яшаб турганларнинг тақдиригина эмас, балки уларнинг фарзандлари, невараларининг ҳам тақдирини, келажак авлодларнинг ҳам тақдирини шунга боғлиқ бўлади»¹. Жуда тўғри гап. Бу кўҳна заминда, Аллоҳга шукроналар бўлсин, ҳали кўп авлодларимиз келиб яшайдилар. Биз уларга қандай тузум, қандай давлатни яратиб қолдирамиз, биздан сўнг ер, сув, ҳаво, одамзод насли, хулқу атвори қай аҳволда қолади? Қелгуси авлодлар ҳам ўз насибаларига кўз тикиб, одамдай яшаш умидида кутмоқдалар. Хайёмона ибора билан айтганда, биз ўлиб, гўримиз оғзини икки гишт билан беркитгайлар, биз тупроқларга айланиб кетармиз, чангимиздан лой қориб, кимнингдир гўрини беркитмоқ учун гишт ясагайлар...

Шу масъулиятли паллада, ўз давлатчилигимизни тиклаётган онларда биз учун элимизнинг тарихий давлатчилиги тажрибасига таяниш муҳимдир. Шунингдек, Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Қаримов ҳақли таъкидлагани каби: «Ўзбекистон бошқа давлатлар тараққиёти жараёнида тўпланган ва республика шароитига татбиқ қилса бўладиган барча ижобий ва мақбул тажрибалардан шак-шубҳасиз самарали фойдаланади»². Хатоларини эса такрорламасликка ҳаракат қилади, деган умидимиз бор.

Қўлингиздаги «Кремль салтанати» китоби ана шундай сабоқ бера оладиган асардир. У совет тузуми ҳақида хорижлик шўрошунос А. Авторхонов ёзган «Ҳокимият сир-асрорлари», «Сталин ўлимининг сирлари», «Партократия» каби китобларнинг биридир.

Китоб бизга Совет тузумининг кўзимиздан яширин қисмини кўрсатади, биз воқеаларни янгича, тўлалигича кўра бошлаймиз. Сталинча миллий сиёсатнинг акс садоси бўлиб бугун ҳам низолар чиқиб турибди. «Кремль салтанати» китоби бизга холис маърифий билим беради.

¹ И. А. Қаримов. «Ўзбекистоннинг ўз истяқлол ва тараққиёт йўли», Тошкент, «Ўзбекистон», 1992 йил, 8-бет.

² Уша асар, 9-бет.

Албатта, асардаги айрим қарашлар баҳсли туюлиши табиий. Буюк Волтер айтгани каби: «Мен сизнинг фикрингизга қўшилмасман, аммо сизда ҳам фикр бўлиши керак ва мен сизнинг ўз фикрингизни айта олиш ҳуқуқингизни ҳимоя қиламан».

Ушбу китобни таржима қилиб, ҳавола этар эканмиз, янги давлатимиз бунёд бўлаётган, миллий онгимиз шаклланаётган ва ҳали тарих дарсликлари эндигина ёзилаётган бир паллада ушбу китоб сизга кўмакдош бўлади, деб умидвормиз.

Карим БАҲРИЕВ

МУҚАДДИМА

Гарчанд мен бир «миллатчи» сифатида совет миллий сиёсатини диққат билан кузатиб келган бўлсам-да, миллий масала ва Кремлнинг миллий сиёсати шу пайтгача менинг тадқиқотчилик қизиқишларим доирасига кирмаганди. Бунинг иккита сабаби бор эди: биринчидан, мен ўз олдимга нафақат кичик миллатлар, ҳатто ўрисларнинг ўзини ҳам хонавайрон қилган нарса — совет сиёсий тузумининг пайдо бўлиши ва фаолияти ҳақида ёзишни мақсад қилиб қўйган эдим; иккинчидан, кичик миллатларнинг тақдири ва азоб-уқубатлари уларнинг ўзидан бўлак кимни ҳам қизиқтирарди. Бугун аҳвол жиддий ўзгарди. Менинг муаммога муносабатим ҳам ўзгарди. Авваллари мен совет империясининг қулаши марказдаги сиёсий тузумнинг ағдарилиши билан боғлиқ, деб ҳисоблардим, энди эса бошқа нарса аниқ бўлиб қолди — империянинг емирилиши унинг чет жойларидан бошланадиганга ўхшайди. Шунинг учун ҳам бугун ғарбий дунё ўрис бўлмаган миллатларга кўпроқ қизиқа бошлади. 1987 йилнинг ноябрида Вашингтонда америкалик советшунослар олдида сўзлаган «қайта қуриш» ҳақидаги маърузамда бу ҳақда сўзлаган эдим. Мендан Горбачёвнинг «қайта қуриши» миллий сиёсатда қандай натижаларга олиб келиши мумкинлиги ҳақида сўзлаб беришни сўрашди. Мен гап орасида Сиёсий бюронинг XVI съездга тезисларини танқид қилган биринчи мақолам «Партиянинг миллий масала бўйича кўрсатмаларини бажариш учун» деб аталиши ва «Правда» рўзномасининг 1930 йил 20 июнь сонида босилганини айтдим. У пайтда ҳали Горбачёв туғилган эмасди. Бош котиб Горбачёв бир йил ўтгач туғилди. Буни эшитиб тингловчилар ҳайрон бўлишди. Фақат мен тушунолмадим — улар нимага ҳайронлар: менинг қарилгимгами, Горбачёвнинг ёшлигимами... Мен фақат ўша вақтлардан буён Кремлнинг миллий сиёсати билан шуғулланиб келганимни айтмоқчи эдим, холос. Сизга ҳавола этилаётган тадқиқот асосида нафақат расмий манбалар, балким менинг кузатишларим ҳам ётади.

Энди менинг мавзуга умумий қарашларим ҳақида.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг дунёда фақат битта империя қолди — бу совет империясидир. Менинг назаримда, бунинг учта асосий сабаби бор: биринчи сабаби шуки, совет империясида ҳарбий-полициявий бошқариш ўта мукаммал эди, яъни ҳар бир совет кишиси туғилганидан қабрга киргунча ялпи мир-

шаблик назорати остида бўлади. Иккинчи сабаб, ҳар қандай шахсий ёки гуруҳли сиёсий ҳурфикрлик танлаб-танлаб изчил қувғин қилинишидир. Учинчи сабаб, совет ҳукумат тузумининг сиёсий табиатига боғлиқ, бу тузум партия яккаҳоким бўлиши учун нафақат айрим шахсларни, балки ижтимоий гуруҳлар, синфлар ва ҳатто бус-бутун халқларни қириб ташлашга тайёрдир, коллективлаштириш, индустриаллаштириш ва уруш давридаги кичик халқларнинг қувғин қилиниши бунга яққол мисол бўлади. Буларнинг барига асосланиб айтиш мумкинки, совет империяси аввалги анъанавий империяларга ўхшамайди, у эски чоризм империясининг шунчаки давоми ҳам эмас.

Совет империяси энг аввало идеократик империядир. Шунинг учун уни анъанавий империялар билан қиёсласак, нафақат хато қиламиз, балким адашамиз ҳам: эски империяларнинг кўлами ва имкониятларини ошириб кўрсатган совет империяси ғоявий яккаҳокимлик дастурининг кенг кўламда амалга оширилиши нафақат ташқи дунё учун, балки Совет Иттифоқининг ўз халқлари учун ҳам даҳшатли оқибатларга олиб келишини, унинг ваҳшиёна имкониятларини паст баҳолаган бўламиз. (...)

Ўрис империяси нисбатан ёш империя эди. Русда қадимда ҳам, ўрта асрларда ҳам империя бўлмаган. Аксинча, Совет Иттифоқи эгаллаб турган ҳозирги ҳудудда қатор ғарб империялари — рум, юнон, византия, герман, қўшни қироликлар — польша, литва ва шведлар; қатор осие империялари — турк, форс, хитой империялари ҳокимлик қилган ва таъсир ўтказган. Бундан ташқари, Руснинг ўз наслу насаби икки юз йилдан ортиқ тотор-мўғул хонликлари қарамлигида бўлиб келган. Фақат биринчи ўрус шажараси бўлмиш Рюриковичлар подшоҳлиги пайтидан кўп миллатли Россия давлати ташкил топиши даври бошланди, кейинчалик бу давлатни XVIII асрнинг бошига келиб Романовлар шажарасидан (1613—1917 йиллар) бўлган Пётр Биринчи Россия империяси деб эълон қилди. Ана шу пайтдан Россия империяси тинимсиз ҳамма йўналишда босқинчилик сиёсати юргиза бошлади — авваллари Русга босқинчилар келган ерларга: ғарбга ҳам, шарққа ҳам, жанубга ҳам, шимолга ҳам юриш қилаверди.

Империяни кенгайтириш учун баҳоналар осон топиларди, бу баҳоналар ўрисларнинг қулоғига ёқадиган эди, машҳур тарихчи Ключевскийнинг анъанавий чизгилари бўйича Россия гўёки ўзининг «табiiй чегараларига чиқиш»га интиларди, бу чегаралар Ғарбда Болтиқ денгизига, Шарқда Тинч океанга чиқиши «лозим» эди. Россия дунё уммонининг дилтортар кенгликларига чиқиш имконини берувчи жанубий денгизларга ҳам йўл излай бошлади.

Босқинчиликнинг Ключевский таъриф қилган сиёсий-стратегик сабаблари, ишонарсиз бўлса-да, даврга ҳамоҳанг аниқ шаклланган эди: ўрисларнинг бундан буёнги ер босиб олиш сиёсати гўёки империя чегараларини «хавфсизлантириш» учун

керак экан, ўзгаларнинг ерларига ҳарбий юришлар ўрис савдо «қарвонларининг бежавотир ҳаракати учун» зарур эмиш. Россиянинг Туркистондаги урушлари туркистон халқларини инглизлар ҳукмронлигидан «озод қилиш» учун эмиш. Кавказдаги урушларга христиан халқлар — гуржи ва арманларни — Туркия ва Эрон мусулмонлари зулмидан «асраш» сабаб бўлибди. Болқондаги уруш ўша «славян оғалар»ни Усмонлилар империясидан «қутқариш» учун олиб борилибди.

Бу схемани Ленин ва унинг сафдоши, марксча тарихчиликнинг асосчиси академик Покровский ҳақли равишда ўрис «ҳарбий-феодал империализми»нинг улғу давлатчилик, миллатчи тузуми, деб аташди. Россия Екатерина иккинчидан бошлаб Оврўпо миршаби бўлгани тан олинди. Бу марксча тарихий нуқтан назарни академик Покровскийнинг «Энг ихчам тавсифдаги ўрис тарихи» китобида ўқишингиз мумкин, китобга Ленин сўзбоши ёзиб, Покровскийни янги марксча услуб билан табриклаган. Бунинг устига Ленин ўз мактубида Покровскийнинг китоби мактаб дарслиги бўлиши, шунингдек, уни хорижий тилларга таржима қилиш лозимлигини таъкидлайди. Бу ҳаққоний китоб Лениннинг мактуби билан бирга Сталин даврида истеъмолдан олиб қўйилди. Ключевскийнинг босқинчиликка йўналтирувчи қилвир китоблари эса кўп нусада қайта-қайта чоп этилди. Россия империясига ўрис бўлмаган халқларнинг зўравонлик билан қўшиб олиниши барча совет дарсликлариди ва тарихга онд тадқиқотларда ўрис подшоҳларнинг «ижобий қадами» ҳисобланади ва бу босқинчилик ўрис бўлмаган халқлар ҳаётида «тараққийпарварликка олиб келувчи ҳодиса», деб баҳоланади. Айтиш керакки, айёр Ленин чоризмнинг шоҳлик империяси билан унинг айнан империя экани учун қарши курашган эмас, шоҳлиги учун қарши курашгандир. У бутун дунё совет империяси тарафдори эди. Бу 1924 йилги «ССЖИ Конституцияси»нинг муқаддимасига Лениннинг ўз қўли билан ёзиб қўйилган: «Янги совет давлати барча мамлакатлар меҳнаткашларини Жаҳон Совет Социалистик Жумҳуриятига бирлаштириш сари қўйилган янги қатъий қадамдир». Кремль ҳеч қачон Лениннинг бу улкан ниятидан воз кечганини баён этгани йўқ. Лекин Лениннинг ўзи ўлими олдидан ёзган қайдномасида «Жаҳон Социалистик Жумҳурияти» барпо этиш ҳақидаги орзусининг амалга ошишига шубҳа қилади. «Гуржилар иши» муносабати билан Ленин ўз салтанати қулаши хавфини сезди ва ССЖИ Конституциясини қайта кўриб чиқиб, Москвага борйўғи икки соҳа — дипломатия ва ҳарбий ишларни қолдиришни таклиф этди. Лениннинг ўлими ва Сталиннинг ҳокимият тепасига келиши воқеаларнинг бундай ривожланишига имкон бермади. Суверен жумҳуриятларнинг совет федерацияси сохта, фақатгина қоғоздагина қолди, зўравон тузум давлат тузилмалари тарихида мисли кўрилмаган даражада авж олди. Сталиннинг ўлими ҳам сталинча босқинчилик сиёсатини на шаклан, на мазмунан заррача ўзгартиролмади. Энг даҳшатлиси шундаки,

Сталиннинг меросхўрлари миллий жумҳуриятларда маданий ва кадрлар сиёсати соҳасида каззобликда Сталиндан ҳам баттар авжига чиқдилар.

...Бугун Москвада шуни ошкора тан оладиларки, мамлакат ва партиянинг тарихи ўн йилликлар давомида бузиб, сохталаштириб келинган... Миллий масалани сохталаштиришнинг етакчи гоёси — мустамлакачиликнинг советча кўринишининг миллий масаланинг энг зўр ечими сифатида такдим этилиши, бошқа миллатларни ўрислаштиришга қаратилган совет улуг-давлатчилик сиёсатининг «байналминаллаштириш» сиёсати аталишидир...

Ўрис бўлмаган халқлар сиёсий фаол қисмининг ўз миллий ҳуқуқлари учун ўтказаётган давоми кўча намоёнлиқларига қарамадан, миллий маданият арбобларининг матбуотда ва ҳар хил анжуманларда миллий жумҳуриятларнинг ўз тилларини давлат тили сифатида тан олинишни талаб қилиб жасорат билан қайта-қайта чиқишларига қарамадан, Кремлнинг миллий сиёсати аввалгидай босқинчиликка асосланганча қолмоқда. Эҳтимол, мустамлакаларда, ҳозиргидан ҳам ҳайратлироқ ҳодисалар юз бериши керакдир, балким шундан сўнг Кремль ўзининг дунёдаги энг охириги империясининг ўлимга маҳкумлигини тушунар, ўзини қутқариш учун ягона йўлни танлар: халқларни мажбурлаб ушлаб турган империяни тарқатиб, мабодо миллий жумҳуриятлар конфедерацияга киришини истасалар миллий жумҳуриятлардан мустақил давлатлар конфедерациясини тузар. Мен бунга миллий муносабатлар соҳасида инқилобий қайта қуриш деб биламан. Қолган ҳаммаси — миллатларнинг янгидан алданиши ва Кремлнинг ўзини овутишидир.

МИЛЛИЙ МАСАЛА БЎЙИЧА ЛЕНИН ТАЪЛИМОТИ МИЛЛАТЛАРНИНГ ЎЗ ТАҚДИРИНИ ЎЗИ БЕЛГИЛАШ ҲУҚУҚИ

...Совет адабиётининг миллий масала назарияси ва тарихига доир фақат ташвиқот қилувчи бой мероси билан танишиб чиққан ўқувчи ҳеч қачон иккита оддий фактни топа олмайди: биринчидан, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи Лениннинг кашфиёти эмас, демократиянинг ҳамма тан олган принциpidир: иккинчидан, рус ижтимоий ҳаракатига бу принципни Ленин ва большевойлар эмас, меньшевойлар ва уларнинг раҳномалари Плеханов ва Мартов олиб кирганлар. Плеханов, ҳатто Лениннинг ўзи ҳам тан олишича, рус марксизмининг асосчиси эди. Мартов эса иккинчи съездда партия программаси бўйича маърузачи эди ва дастурнинг муаллифи ҳамдир. Лениннинг бу масала бўйича хизмати сал бошқачароқ: у миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини ғайримиллий талқин қилди ва миллий масаладан ҳокимиятга эришиш мақсадида устодлик билан фойдаланди.

Россия халқларининг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини нафақат ўрис социал-демократлари, балким ўрис эсерлари (социалист-инқилобчилар) партияси ҳам тан оларди, фақат улар масалани кескинроқ қўяр эдилар. Уларнинг марказий матбуот нашри бўлмиш «Революционная Россия» 1903 йилги 18-сонида ёзишича, эсерлар партияси «ўз тақдирини ўзи белгилашнинг тўла ва сўзсиз тан олиниши» тарафдоридир, инқилобдан сўнг Россия таркибида қолишни истовчи халқларга эсерлар федерацияни таклиф этишди. Эсерларнинг бу нуқтан назари билан баҳслашиб қолган Ленин Иккинчи съезд қарорларини ўзича талқин этиб, шундай ёзган эди: «Ўз тақдирини ўзи белгилаш эркинлигининг сўзсиз тан олиниши бизни миллий ўзликнинг ҳар қандай талабини қўллаб-қувватлашга мажбур этолмайди. Пролетариатнинг партияси — социал-демократлар халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашини эмас, ҳар бир миллатдаги пролетариатнинг ўз тақдирини ўзи белгилашига ёрдамлашишни ўзларининг ижобий ва асосий вазифалари деб биләдилар». (Ленин. «О национальном и национально-колониальном вопросе». М. 1956. 13-бет. *Таъкид меники — А.А.*)

.. Худди шу фикрни Ленин биринчи жаҳон уруши олдидан қўйидагича ифодалаган: «Демократиянинг айрим талаблари, жумладан ўз тақдирини ўзи белгилаш мутлоқ нарса эмас, дунёвий умумдемократик (ҳозир умумсоциалистик) ҳаракатнинг бўлакчасидир. Гоҳида бўлакча умумга қарши келиши мумкинки,

шундай пайтда бу бўлакчадан кечиш керак» (Ленин, 3-нашр, XIX том, 257—258-бетлар).

Октябрь инқилоби амалга ошгач, Ленин чоризм империясининг қоқ ярмини ташкил этган ўрис бўлмаган халқларни «мутлоқ нарса» эмас, «бўлакча» деб ҳисоблади ва Қизил Армиянинг милтиқлари билан янги — совет империясига зўрлаб киритди.

Ўзига ўзи қарши чиқиб Ленин бошқа бир ерда ўз тақдирини ўзи белгилашнинг маъносини тўғри ифодалайди.

Мана унинг фикри: «Агар биз ҳуқуқий бекинмачоқлар ўйнамай, мавҳум тушунчалар «тўқимай», миллий ҳаракатларнинг тарихий-иқтисодий шарт-шароитларини ўрганиб, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши маъносини англамоқчи бўлсак, муқаррар шундай хулосага келамиз: миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши уларнинг ғайри миллатлар жамоаларидан давлат бўлиб ажралиши, ўз мустақил миллий давлатини тузиши демакдир» (Ленин. «О праве наций на самоопределение». М. 1956. 5-бет).

Россияда ҳокимият тепасига келса, Лениннинг ўзи ўрис бўлмаган халқларга Россия империясидан чиқишга имкон беришга тайёрмиди? Йўқ, албатта. Юқорида айтиб ўтилганидек, халқлар Октябрь инқилобидан сўнг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқидан фойдаланиб, империядан кетишни истаганларида Ленин уларни қурол кучи билан зўрлаб орқага қайтарди. Ленин исталган бошқа империя — Британия, Австро-Венгрия, Оттоманлар империяси халқларининг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини тан олиши мумкин, аммо Россия империясининг халқлари, ҳатто Польшанинг ҳам бу ҳуқуқини тан олмас эди. Ленин миллий сиёсатда янги замондаги ҳеч бир фирибгарнинг ақли етмаган айёрона тактик усул ишлаб чиқди. Ленин партидаги ўз сафдошлари орасида ўзига хос меҳнат тақсимотини амалга оширди: ўрис большевойлари «ўрис бўлмаган халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини ташвиқот қилишлари, ўрис бўлмаган большевойлар эса ёзма ва оғзаки талаб билан ўз халқларининг Россияга «қўшилиш» ҳуқуқини ёқлашлари лозим.

Ленинга унинг миллий масаладаги бу иккиюзламачилик ўйинини кўрсатганларида, у тап тортмай жавоб қилган эди: «Масалани тушунмайдиганлар зўравон миллат социал-демократлари «ажралиш эркинлиги» ҳақида сўзлаб, жабрдийда миллатлар социал-демократлари «қўшилиш эркинлиги» ҳақида гапиришларида «қарама-қаршилиқ» кўрадилар. Озроқ ўйлаб кўрилса аён бўладики, ҳозирги аҳволда интернационализм ва миллатларнинг қўшилиб кетиши сари бундан бошқа йўл йўқ». (Ленин «О национальном и национально-колониальном вопросе», 338-бет.)

Ана шу «миллатларнинг қўшилиб кетиши» Лениннинг ҳақиқий ва пировард мақсади эди. У бошқа миллатларни ўрислар

билан қўшиб, сунъий равишда тили битта ягона халқ яратмоқчи эди. Ленин худди шундай ёзган:

«Бир давлатнинг ичида турли миллатлар бўлиши зарарлидир, биз марксчилар, уларни яқинлаштириб, қўшиб юборишга интиламиз» (ўша асар, 113-бет).

Бошқа ўринда: «Марксизм миллатчиликка мурасасиздир, гарчанд миллатчилик энг «адолатли» бўлса-да... Марксизм ҳар қандай миллатчилик ўрнига — байналминаллик, барча миллатларнинг олий бирликда қўшилишини олға суради» (ўша асар, 128—129-бетлар).

Учинчи ўринда: «Социализмнинг мақсади нафақат майда давлатлар парчаланганлигининг йўқотилиши... нафақат миллатлар яқинлашувидир, социализмнинг мақсади миллатларнинг қўшиб кетишидир» (ўша асар 261-бет).

Бир сўз билан айтганда, Ленин қатъият ила жаҳон инқилоби режасини амалга ошириб, кишиликнинг ягона байналминал бирлашмасини яратмоқчики, бу жаҳонда бир тил ёки, эҳтимол, икки тил бўлар. Мана унинг бу тўғрисидаги таъкиди:

«Эҳтимол, дунё тили англизча бўлар, балким, рус тили ҳам қўшилар» (Ленин, ТАТ, 24-том, 387-бет).

Бундан аён бўладики, Россия ва ундаги ўрис бўлмаган халқлар учун ягона тил ўрис тили бўлади. Бошқача айтганда, «дохий» Ленин Екатерина II давридан бошлаб чор Россияси ҳам воз кечган ўрислаштириш миллий сиёсати — бошқа халқларни ўрисларга қориштириб йўқотиб юборишни бошлаш тафдоридир.

Танқидчилар унга бу фактни эслатганларида Ленин жавоб қилади:

«Қориштириб юборишга қарши тарих ғилдирагини тескари айлантиришни хоҳловчи яҳудий жаҳолатпарастларгина қичқириши мумкин» (ўша жой, 126-бет).

Буларнинг бари Россияда ва жаҳон миқёсида марксизм ғалаба қилгач амалга ошириладиган олис стратегик мақсадлар эди. Ҳозирча эса ўз мустақил давлатларини қурмоқчи бўлган жабрдийда халқларнинг миллий орзу-истакларидан ўз мақсадлари йўлида муғомбирона фойдаланиш мумкин, зеро «мақсад йўлида ҳар қандай воситадан ҳазар қилинмайди». Ленин бунақа ишда қилни қирқ ёрадиган товламачи эди.

Барча ўрис шоҳларини бир қўшганда ҳам Ленинчалик ҳокимиятпараст бўлмасди, у тарихдаги барча императорлардан кўпроқ зўравон эди. Бироқ Ленин нўрис шовинисти эмасди. Бу унинг кўпмиллатли давлатнинг сиёсий раҳбари сифатида улкан шахсий устунлигидир. Унинг инқилоб йўлида яратган биринчи Сиёсий бюроси етти кишидан иборат эди: икки ўрис (Ленин ва Бубнов) тўрт яҳудий (Каменев, Сокольников, Зиновьев, Троцкий) ва бир гуржи (Сталин). Ҳокимиятга эришгач, у доимо ўз партиясидagi ўрис миллатчилари билан курашиб келди, чунки бу шовинистлар ўзларининг очиқ улуг-давлатчилик ҳаракатлари билан Лениннинг Россияда совет

империяси барпо этиш ва унинг асосида жаҳон совет империясини яратиш режаларига зарар етказар эдилар.

XX съезд ҳужжатларидан бизга маълумки, у большевизмнинг ўрис бўлмаган йўлбошчилари — Сталин, Дзержинский ва Орджоникидзега ҳам ўрис шовинистлари деб ҳисоблар эди. Ленин янги давлатда миллатларни қориштириш ёки умумий ва ягона тилга айлантириш жараёнида имкон қадар зўравонлик қилмасликка уринди. Шу муносабат билан Ленин Америка Қўшма Штатларини яққол мисол деб биларди. Ленин Америкадаги турли халқлар ҳақида рақамларни келтириб, тили инглизча бўлган ягона америкаликлар миллати юзага келиши жараёни нечоғлик сокин кечганини кўрсатади ва шундай хулосага келади:

«Қимки миллатчилик хурофотига ботган бўлмаса, шуни кўра оладки, капитализмдаги миллатлар емирилиши жараёни турли хил айиқуя жойлар, айниқса Россияда қолоқ мамлакатлардаги миллий биққлик бузилишининг буюк тарихий ривожидир» (Ленин. «О национальном и национально-колониальном вопросе», 124-бет).

Ленин ноўринлиги шундоқ билиниб турган мисолни олади ва умуман қиёслаб бўлмайдиган тарихий жараёнларни таққослайди. Шунинг учун ҳалол таҳлил ўрнига ташвиқотга мўлжалланган воқеликни бузиш ва тарихни сохталаштиришга тушади. Америка Россияга ўрнак бўлган ва ҳозир ҳам шундай, аммо у бошқа соҳаларда ўрнакдир: бу Америка «илгор социализм мамлакати» 70-йилдан буён «етолмайдиган ва қувиб ўтолмайдиган», ҳарбий ишлаб чиқаришда ҳам, бошқа соҳаларда ҳам юксак моддий, илмий-техникавий чўққига кўтарилган, илмий, техникавий ва ижодий зиёлиларга ва улуг демократияга эга бўлган давлатдир.

Америка Оврўпо ва қисман Осиёнинг (ҳабашлардан бошқа) турли халқлари кўнгилли бирлашувидан давлат сифатида ташкил топган, Россия эса зўрлик билан бегона халқларни империяга бўйсундириш орқали барпо бўлгандир. Қолаверса, чор Россияси империясига зўрлик билан қўшилган халқларнинг кўпчилиги ёш ўрис миллати ва ўрис давлатидан кўра қадимий халқлар бўлиб, ҳам тарихий, ҳам диний жиҳатдан ёши улуг миллатлар эдилар. Ягона тил — инглиз тили америкаликлар учун ўз-ўзидан кўнгилли равишда юзага келди. Россияда эса ягона тил фақат сунъий йўл билан — ўрис бўлмаган миллатларни тўғридан-тўғри ёки билвосита ўрислаштириш орқали амалга ошиши мумкин эди, холос. Ленин буни биздан ҳам яхшироқ билган. Яна у шуни билганки, зўрлаб ўрислаштириш социалистик давлатдан халқларнинг қочишига олиб келади. Шунинг учун у тинч, кўнгилли ўрислаштириш йўлидан боришни истарди. Ленин ёзади:

«Биз, албатта Россиянинг ҳар бир яшовчиси буюк ўрис тилини ўрганиш имконига эга бўлиши тарафдоримиз. Фақат бир

нарсани — мажбурлашни хоҳламаймиз. Биз жаннатга калтак билан уриб киргизишни истамаймиз» (ўша асар, 147-бет).

Бугун Лениннинг шогирдчалари мажбурлаш ва калтаксиз ҳам ўз ишларини амалга оширмақдалар: агар техникага, табиий фанларга ўқимоқчи бўлсанг, фақат ўрисча ўқишинг керак, агар ўз миллий жумҳуриятинг да партиядо, давлатда, илмда амал погонасига чиқмоқчи бўлсанг, ўз она тилингни билмасанг ҳам ўрисчани мукамал билишинг лозим. Бу зимдан ўрислаштиришдир. (...)

Агар миллий масала бўйича Лениннинг ғоясини қисқача, лекин аниқ ифодалайдиган бўлсак, шунақа бўлади: Ленин шартли равишда капитализмда миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини тан олади, аммо Ленин социализмда миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига буткул қаршидир. (...)

Ленинни миллий мустақил давлатлар барпо этиш эмас, ягона инқилобий марксча марказга тобе бўлган марксча миллий давлатлар яратиш қизиқтиради. Лениннинг марксона улуғ давлатчилиги унинг польшалик марксчиларнинг йўлбошчиси Роза Люксембург билан баҳсларида янада яққол кўринади. Россия империясига тобе бўлган Польша қироллигида асримиз бошида иккита социалистик партия ташкил топди. Польша социалистлар партияси (ПСП), йўлбошчиси — Юзеф Пилсудский ва Польша социал-демократик партияси, йўлбошчиси — Роза Люксембург. Миллий масала бўйича ПСП Польшанинг сўзсиз мустақиллиги ва Россия империясидан чиқиши тарафдори эди. Польша социал-демократик партияси ленинча кўринишдаги изчил марксистик партия сифатида Польшанинг тўла мустақиллигини тан олмас, Польша учун Россия таркибида мухторият талаб қилар эди. Ленин Польшанинг чор Россиясидан чиқишини талаб қилувчи ПСП миллий дастурини кескин инкор этди. Роза Люксембургнинг тутган йўлини қўллаган ҳолда, Ленин уни сиёсатда қайишқоқ эмаслиги, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи марксчиларнинг мақсади эмас, мақсад йўлидаги воситаси эканини тушунишни хоҳламаслиги учун танқид қиларди. Мана Лениннинг Роза Люксембург билан бўлган баҳсдан чиқарган хулосаси:

«Бирорта Россиялик марксчи польшалик социал-демократлари Польшанинг ажралиб чиқишига қарши эканликда айблагани ҳеч қачон ўйлаган ҳам эмас. Улар Роза Люксембургга ўхшаб — Россиялик марксчилар дастурида миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини тан олиш зарурлигини инкор этганда хато қиладилар» (ўша асар, 37-бет).

Бундан туғуруқсизроқ нима бор: Ленин Польшанинг Россия империясидан чиқиб кетиши ҳақидаги ПСПнинг талаб этиш ҳуқуқини тан олади, аммо чиқиб кетишнинг ўзини тан олмайди! Хўш, ўзинг бутун кучларинг ила миллатларнинг ажралиб чиқишига қарши курашар экансан, россиялик марксчилар дастурида миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳу-

қуқини кўз-кўз қилиш нечун керак бўлади? Лениннинг жавоби бу гал жуда очиқ-ойдин бўлди:

«Ажралиб чиқиш ҳуқуқини тан олиш,— ёзади Ленин,— давлат емирилиши хавфини камайтириш учун керак» (ўша асар, 29-бет). Ленин худди шундай қоғоздаги сохта «мустақиллик»ни Украинага ҳам хавола этди. Мана, Украинанинг Россиядан мустақил ўз давлатини тузиш ҳуқуқи ҳақида Ленин шундай ёзади: «Украина мустақил давлат туза оладими — йўқми, бу аввалдан маълум бўлмаган минглаб факторларга боғлиқ. Биз қуруқ фол очиб ўтирмай, шубҳасиз бўлган нарсани таъкидлаймиз! Украинанинг шундай давлатга ҳуқуқи бор» (ўша асар, 21-бет).

Ўрис миллатчи улўгдавлатчилари Ленинни украиналик сепаратчиларга ён босишда айблашлари кучайганда, Ленин шундай жавоб берган эди:

«Ўз тақдирини ўзи белгилаш, яъни ажралиб чиқиш эркинлиги тарафдорларини сепаратизмни қувватлашда айблаш — эр-хотин эркин ажралиши ҳуқуқи тарафдорларини оила устунларини бузишда айблашдай аҳмоқлик ва иккиюзламачиликдир» (ўша асар, 30-бет).

Жуда муғомбир йўриқчи бўлган Ленин ўрис улўгдавлатчиларига очиқ-ойдин айтолмайди: «Жаноби тентаклар, тушунинглар, аслида мен ҳам сизлардай Россия империясини сақлаб қолмоқчиман, бироқ бунинг ягона йўли ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини бизни ҳеч нарсага бурчдор қилмайдиган ҳолда фақат қоғозда тан олишдир». Ленинизм тактик санъатининг билимдонигина Ленин бу фикрни қуйидаги далолат замирига жойлаганини илғаб олади.

«Пролетариат ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини тан олишнинг салбий талаби билан чегараланади, бошқа миллатга ҳеч қандай кафолат бермайди, ўзга миллат ҳисобига ҳеч бир мажбурият олмайди» (ўша асар, 18-бет).

Бошқа бир ўринда ПСП билан баҳслашиб, Ленин ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи унинг талқинида неча пуллик қийматга эга эканини очиқ-ойдин тушунтиради:

«Ўз тақдирини ўзи белгилаш эркинлиги учун курашнинг сўзсиз тан олиниши бизни миллий эркиннинг ҳар қандай талабини қувватлайверишга мажбур қилолмайди. (...)

Биз ҳатто иезуитларнинг (жаҳолатпараст католик монархиячилар — К.Б.) эркин ташвиқот юритиш ҳуқуқини тан оламиз, лекин, иезуитларнинг пролетариат билан иттифоқ бўлишига қарши курашамиз» (ўша асар, 13-бет).

Инсоний тил билан айтганда, Ленин ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини аслида тан олмайди, чунки бу Ленин Россияда марксизм номидан қураётган «социализм» аталган тоталитар тузумга тўғри келмайди. (...)

Албатта Лениннинг мақсади Россияда демократик инқилоб қилиш эмас, «пролетар инқилоби»ни амалга ошириш, демок-

ратияни эмас, «пролетариат диктатураси» аталмиш бир партия диктатурасини ўрнатишдир. (...)

Россиядай кўпмиллатли давлат учун бу шуни англатар эдики, ҳокимиятнинг бўлғуси большевойча шакли, гарчанд ўзини гўзал номлари билан атаса-да, ягона империя марказининг диктатураси бўлади, мустақил ва тенг ҳуқуқли миллатлар федерация бўла олмайди.

Худди шу жойда Лениннинг миллий масала бўйича биринчи шогирди Жугашвили — Коба — Сталин ҳақида ҳикоямизни бошласак тўғри бўлади.

Коба — Жугашвили, яъни бўлғуси Сталиннинг большевойлар партиясидаги бошланғич мавқеида ҳам, Ленин билан яқинлашувида ҳам икки ҳолат ҳал қилувчи ўрин тутган эди: биринчидан 1906—1911 йилларда Кавказorti банк ва жамғармаларини қуролли босқинчилик билан талаб, Лениннинг чет элдаги фирқа ва кассасига маблағ ўтказишда Коба (Сталин) раҳбарлик қилган эди; иккинчидан, Сталин Лениннинг Кавказдаги воқеалар ва у ердаги партиялар бўйича айғоқчиси эдики, бу Сталинни Лениннинг кўз ўнгида кенгроқ фаолият доирасини ишонса бўладиган миллий масалалар бўйича мутахассис қилиб кўрсатди. Бу икки соҳада ҳам Сталин жуда улкан хизматлар қилганки, бу ҳақда тўхталиш мақсадга мувофиқдир. Сталин ўзининг онгли ҳаётини жиноятчилик билан бошлаб, жиноятчилик билан тугатди, умрининг охирида эса у бошқа жиноятчи — юртдоши ва сафдоши Бериянинг қурбони бўлди. Бироқ Сталин оддий жиноятчи эмас, у Ленин ўз атрофида тўплаган радикал сиёсий партия — большевойлар фирқасининг сиёсий мақсадларига хизмат қилган жиноятчидир. Биринчи рус инқилобидан кейинги ўша даврда Ленин фирқасида икки хил атвордаги кишилар мавқеига эга бўлишлари мўмкин эди: ё оташин публицистлар, ё кўрқмас «экс»лар. Ленин экслар ёки экспроприаторлар деб 1906 йил инқилобида ўз мудофааси учун тузган жанговар дружиналарнинг қатнашчиларини айтарди. Уларнинг олдига Ленин икки вазифани қўйган:

1) партия учун «экспроприаторларни экспроприатлаш» (ўғрилардан ўғирлаш — К.Б.) яъни банк ва жамғармаларни ўмариш ҳисобига партия учун маблағ топиш;

2) Ленин айтгандай «жосуслар, қорағуруҳчилар, армия ва флотнинг раҳбарларини» ўлдириш.

РСДРПнинг 1906 йилдаги тўртинчи бирлаштирувчи съездида фирқанинг меньшевойлар қисми таклифига кўра ва большевойлар гуруҳининг Лениндан бошқа кўпчилиги қувватлаши билан «жанговар дружиналар» амалиёти қораланди ва ман қилинди. «Пул маблағлари топиш учун жанговар чиқишларга йўл қўйилди», — дейилган Ленин резолюцияси деярли бир овоздан инкор этилди. Ленинни съездда фақатгина ўша кавказлик унга маълум экс — Коба (Жугашвили) қўллаб-қувватлади, холос. 1907 йилги делегатларнинг асосий қисми большевойлар бўлган Бешинчи Лондон съездида яна «партизан чиқишлари» ва

экслар масаласи муҳокама қилинди. Большевойларнинг съезд бу гал ҳам «жанговар дружиналар» ниқоби остидаги партизанлар фаолиятини бебошлик ва қароқчилик сийсати сифатида қоралади.

Ленин бу қарорга кескин қарши чиқди. Уни яна бор-йўғи бир неча большевой қувватлади, холос. Уларнинг ичида ўша Коба — Сталин бор эди.

Буни тушунса бўлади, Сталиннинг большевойлар партиясидagi фаолиятининг нимадан бошланганини эслаб кўрсак кифоя. Диний семинаридан қочган чаласавод Сталин нафақат Ленин ва Мартов каби машхур социал-демократ публицистлар, балким Троцкийдай ўз тенгдошлари ва ҳатто ундан ёшроқ Бухариннинг олдида ҳам иш эшолмас эди. Сталин қўлидан келадиган ишни — Қавказдаги босқинчиликларга мўлжалланган «Жанговар дружиналар»нинг партиявий раҳбарлигини танлади. Қавказ руҳиятининг моҳир билимдони бўлган Сталин ўзига лақаб сифатида гуржи ёзувчиси Казбеги романидаги қаҳрамонликда афсонага айланган кавказлик қароқчи Коба номини олди. Янги пайдо бўлган Коба тезда ўғриликда адабиётдаги ўз адашини ортда қолдириб кетди.

1906 йилдаёқ Коба Лениннинг чет элдаги кассасига Чиятури почта поездидан, Боку ва Батуми денгиз портларидаги кемаларнинг шахсий ва давлат кассаларидан ўмарган бир неча ўн минг сўмлаб пуллари ўтказди. Ана шу ўғирлик пуллар билан Лениннинг қулогига қўрқмас экс, гуржи Кобанинг жанговар шухрати ҳам етиб борди. Кобанинг большевой қаҳрамони, эксларнинг истеъдодли ташкилотчиси сифатидаги жанговар шухрати яна бир воқеадан сўнг тамоман мустаҳкамланди. Коба ва унинг ёрдамчиси Камо Петросян Берлинда Ленин билан яширин учрашувдан сўнг, беш ҳафта ўтар-ўтмас 1907 йилда Тифлисдаги Эрифон майдонида жойлашган шаҳар молия газнахонасини мисли кўрилмаган ёвузлик қилиб, ўмардилар. Бу босқинчилик қандай ташкил этилгани ҳақида замондошлар ёзиб қолдирганлар. 1907 йил 26 июнь соат 11 атрофида Эрифон майдони одамга тўла пайтда икки отлик экипаж казаклар кузатувида газна учун қатта миқдордаги пул олиб келдилар. Офицер либосидаги кишининг имоси билан баногоҳ турли томондан бир лаҳзада пул ортган экипаж ва казаклар тўдаси томон ўнга яқин бомба иргитилади. Уч киши ўлади, элликка яқин одам яраланади. Офицер кийимидаги киши Сталиннинг ёрдамчиси Камо эди. Улжа 340 минг сўлкавой Сталин — Коба номи билан бўлғуси ташқи ишлар халқ комиссари Литвинов томонидан чет элдаги Ленин ҳисобига ўтказилади. Бир неча ҳафта ўтар-ўтмас Ленинга ҳисоб бериш учун ҳеч бир қаршиликсиз эксларнинг ташкилотчилари Коба ва Камо жўнадилар.

Ленин Сталиннинг хизматларини юқори баҳолади, уни аввал Марказий Қўмитанинг Россиядига агенти этиб (1910 йил) тайинлади, сўнг кейинроқ Марказий Қўмита аъзолигига (1912 йил) киритди. Сталинни яширин фаолияти учун бир неча бор

сургуи қилишди, лекин ҳар гал у ҳеч бир кийинчиликсиз қочиб кетди, чунки чоризм совет ҳукуматидай ҳар бир сиёсий маҳбус ортидан ўнлаб айғоқчи ва сотқинларни пойлатиб қўймас эди. (...)

Сталин ўз истеъдодини мақоланависликда ҳам синаб кўрди. У фирқа масаласида ҳам, миллий масалада ҳам аввал гуржи тилида, кейин ўрисча ёза бошлади. Кобанинг миллий масалада мутахассислик хизматлари анча камтарона, шуҳрати камсуқум эди. Сталинда қаламкашлик истеъдодидан заррача йўқ эди. Троцкий уни «яси амалиётчи» деб атаган. Троцкий бу баҳосини Сталинни ёмонлиқ қилиш учун берган бўлса-да, айнан ана шу амалиётчилиги Сталиннинг сиёсатдаги зиёлинома йўлдошларидан устунлиги эди. Марксизмнинг публицистик ва назарий истеъдодлари юксак мулоҳазаларда учиб-қўниб юрганларида одамлар ҳаракатининг тажрибали кузатувчиси Сталин икки оғзи билан реал ҳаёт заминида турарди. Фақат шундай одам ўз олдига қўйган мақсадига эриша олади (буни Сталин ўша Троцкийга ҳам кўрсатиб қўйди). Сталиннинг ўша пайтдаги барча публицистик ишлари юксак истеъдод мавқеидан қараганда, бор-йўғи ўқувчининг машқларидай эди, холос. Унинг барча ёзувларида ўша пайтда ҳам, кейин ҳам мақсад сари йўналтирилган манфаатпарастлик бор эдики, бу илмга хос умумлашмалар билан машғул назарийчига тўғри келмаса-да, кўнглида яширин мақсади бўлган сиёсатчиға фойдали хусусиятдир. Сталиннинг яширин мақсади эса битта: нафақат ташкилотчи, балки фирқа мафкурачиси сифатида Лениннинг ишончини қозониш ва вақт ўтиши билан ундан большевойлар фирқаси Марказий Қўмитасини тортиб олиб қўйиш. (...)

Сталин миллий масалада ленинча ақида учун изчил ва муросасиз курашган эди. Лениннинг ақидаси эса шундай марказий фикрдан иборат: бўлгуси большевой Россия ягона ва бўлимас давлат бўлади, империянинг Польша, Финляндия, Украина, Кавказ каби ўрис бўлмаган қисми ўрис губерниялари қатори «мухтор вилоят» мақомини олади. Сталин Лениннинг миллий масалада ёзган барча ишларини тугал бир йўналишга солидики, уни нафақат партиянинг миллий масаладаги мутахассиси, балки назарийчиси тариқасида Лениннинг ўзи тан олар эди.

Сталинга хос яна бир руҳий ҳолат: бу тандирдан янги чиққан миллий назарийчи, ўрисчани гуржичалаб сўзловчи «ажойиб гуржи» ўзини ҳеч қачон кўпчилик олдида гуржиман, демасди, аксинча ўзини ўрис ҳисобларди. Унинг инқилобдан олдин ҳам, кейин ҳам мақола ва чиқишларида севимли гаплари шундай эди: «биз, ўрис марксчилари ...», «биз ўрис коммунистларимиз...» ва ҳоказо. Лекин у бирор марта «биз россияликлар...», айниқса, «биз, кавказликлар...» ёки «биз, гуржилар...» деган эмас. Россияда Сталин учун фақат бир миллат бор — бу давлатчи ўрис миллати, қолган барча одамлар ўрисларга тобе ғайрилар ёки маҳаллийлар эди.

Бироқ Сталин ўзини қанчалик ўрис ҳисобламасин, уни бир умр шикаста миллий камсуқумлик ҳисси тарк этмади, зеро у «маҳаллий» бўлиб, буюк Россия империясининг олис чеккасида туғилган ва унинг томирида бир қатра ҳам ўрис қони йўқ эди, у бундан хижолат чекарди. Унинг гуржи қонида одамлар осетинлар қони ҳам аралашган дейишарди. (Мандельштам шеърларини эсланг). У ўзининг ноқислигини сездирмаслик учун империя сиёсатида ўта ўриспарастлик йўлини тутди, худди шундай корсикалик Наполеон ўзини «улуғ фаранги» (гранд Насъон) ёки австриялик Гитлер ўзини «улуғ олмон» («гроссдойчланд») атаганди. Сталиннинг бу улугдаватчилиги Ленинга маъқул эди, аммо бу келишув Сталин бош қотибликни эгаллаб, ҳаддидан оша бошлагунча давом этди.

МИЛЛИЙ МАСАЛАДА ЛЕНИН ТАКТИКАСИНИНГ ТАДРИЖИ

Лениннинг сиёсий фалсафаси немис файласуфи Нишенинг тизимига тамомила тўғри келади — инсоният тарихни яратувчи сара шахслар ва тарих чиқиндиси бўлган миясиз малайларга бўлинади. Фақат «ҳокимиятга иродаси» бўлган одам малай халқни жиловлаб, ҳокимиятга эришиш йўлида фойдаланиши мумкин. Ленин ана шундай «ҳокимиятга иродаси бор» сара одамларнинг мумтоз вакили эди. Бу тоифа одамларнинг мақсади — фақат ҳокимият, бошқа йўллар унга бегона. Агар халқнинг ижтимоий ва илмий армонлари уларнинг ҳокимият сарни борниш мақсадига тўғри келса, улар учун соз, лекин улар ўзларини халққа хизмат қилдириб қўймадилар. Ленин шундай кимсаларнинг бири эди. Шу йўл билан Ленин ўзи ҳам яхши билмайдиган буюк Россияни забт этди. Миллий ўлкаларга келганда, Ленин уларни умуман билмас эди. У на Урта Осиёда, на Кавказда, на Украинада бўлган. Коммунистик космополит, томирида ғайри миллатлар ва чет эллиқлар қони аралаш оқадиган Ленин тор улугўрисчилик шовинизмидан йироқ киши эди, аждоди оқсуяқлардан бўлгани учун халқнинг ижтимоий муҳтожлигини бошидан кечирган эмасди. Буларни мен нима учун айтаётиман: Ленин Россияни яхши билмас эди, ишчи ва деҳқонлар аҳволидан ҳам беҳабар эди, империянинг ўрис бўлмаган халқларини китоблар орқали тасаввур қиларди, холос. Бунинг барчаси шунга олиб келдики, мана етмиш йилдан буён у яратган тузум халқнинг ишончи билан эмас, чекистлар ва кегебечиларнинг оммавий жисмоний ва маънавий қирғини орқали яшаб турибди. Герцен Россияни «халқлар турмаси» деган эди. Ленин ҳам буни такрорлади. Аммо Лениннинг ворислари Россияни «халқлар Гулаги (ГУЛАГ — главное управление лагерей — маҳбусхоналар бош бошқармаси — таржимон) қилдилар, фарқи шуки, бу Гулагда ўрислар икки ёқлама — ижтимоий

ва сиёсий азият чексалар, ўрислардан бошқа халқлар учёқлама — ижтимоий, сиёсий ва миллий азоб-уқубатдалар.

Лениннинг сиёсатдаги стратегик даҳоси шунда эдики, у ўзининг ана шу «халқлар турмаси»ни асраб қолиш ва кеңгайтириш учун курашини айнан оташин шiorлар: «Сиёсий эркинлик учун», «Ижтимоий тенглик учун», «Миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш учун» сўзлари ёзилган байроқлар остида бошлади. Шу шiorлар остида у Марказий Россияда ўзининг биринчи инқилобий жанговар ташкилотларини туза бошлади, бироқ ўрис бўлмаган халқлар орасида ҳамкорлари кам бўлди. Польшалик маркесчилар мустақил иш юритардилар. Кавказдаги кўпчилик маркесчилар меньшавойлар эди, финлар сепаратчилар эдилар, кавказлик мусулмонлар, тоторлар ва туркистонликлар орасида маркесчилар умуман йўқ эди, чунки даҳрийлик фалсафаси мусулмонлар дунёқарашига мутлақо зиддир. (...) 1917 йил февраль инқилобидан сўнг хориждан қайтиб келгач, Лениннинг миллий масала бўйича қарашларида сезиларли ўсиш юз берди. Лекин бу ўсиш стратегик мақсадларига эмас, янгича шароитларга биноан ўзгарган тактикасига доир эди. Лениннинг миллий тактикаси ўзгариши миллий чекка ўлкалардаги ҳурфикрликнинг ривожигагина эмас, мамлакатдаги тез-тез ўзгараётган инқилобий ҳолатнинг умумий вазифаларига ҳам боғлиқ эди. Лениннинг миллий масалага қарашларидаги ўзгаришларнинг ҳар бир янги босқичи гўё ана шу вазиятнинг кескинлашувини кўрсатади ва ўта большевойларча инқилобнинг яқинлашувига мўлжаллангандир. Олдиндаги ечим яқинлашган сари Ленин ваъдаларини кўпайтираверди. Бу ваъдаларда доҳий ҳаммага эрк ҳадя қилавердики, нафақат ташқаридан, ҳатто ўз партиясини ичидан ҳам Ленинни Россияни бўлиб юборишда, миллатчилар тегиригига сув қуйишда айблаган овозлар эшитила бошлади.

Лениннинг миллий тактикаси ривожидан бир неча босқичларни белгилаш мумкин: биринчи босқичда Ленин миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини шартли равишда фақатгина сўзда тан олади, ҳеч қандай кафолат бермайди (1903 йилдаги фирқанинг Иккинчи съезидан бошлаб то 1917 йил апрель конференциясигача); иккинчи босқичда Ленин миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи ҳақида ажралиб чиқиб давлат тузиш кафолати билан қўшиб гапиради (апрелнинг охиридан то июнгача); учинчи босқич Ленин 1917 йил июнида Советларнинг I-чи съезида федерация ғоясини илгари сурган пайтдан бошланади, ўшанда Ленин шундай деганди: «Майли, Россия, озод жумҳуриятлар иттифоқи бўла қолсин» (ТАТ, 32-том, 286-бет).

Ленин қарашларининг ўсишини февраль инқилобидан кейинги давр орқали ҳужжатларда кўриб чиқайлик. «Апрель тезислари»дай дастурий асарда Ленин миллий масалани четлаб ўтади, чунки унга инқилобдан сўнг империянинг чекка ўлкаларида юзага келган вазият маълум эмасди. Иккинчи босқич

даврида «Пролетар партияси дастуруламали лойиҳаси»да Ленин эъди ажралиш ҳуқуқининг кафолатлари ҳақида гапира бошлади:

«Миллий масалада пролетар партияси чоризм хўрлаган, зўрлик билан қўшиб олган ёки мажбурлаб давлат чегарасида ушлаб турган барча миллат ва элатларнинг Россиядан ажралиб чиқиши тўла эркинлиги эълон қилиниши ва тезда амалга оширилишини ҳимоя этиши шарт» (Ленин: «О национально-колональном вопросе», 441-бет).

Партия миллий сиёсатидаги талқинни Бутунроссия фирқа анжуманида (1917 йил 24—29 апрель) асослаб беришни Ленин Сталинга топширди. Маъруза юзасидан ўтган қизгин мунозара ва кескин эътирозларга қараганда, Сталин бу вазифани эплай олмади. Шунинг учун Лениннинг ўзи Россия «бўлиниши»нинг рақибларига қарши каттагина нутқ билан чиқишга мажбур бўлди. Ленинга қарши ҳаммадан кўпроқ унинг миллий масала бўйича доимий танқидчиси, ҳеч қандай «ўз тақдирини ўзи ҳал этиш»ни тан олмайдиган Пятаков сўзлаб, ўз фикрини кенг баён қилди. Пятаков ўзининг большевой тарафдорлари каби фирқанинг вазифаси бўлгуси социалистик Россияни бўлиб ташлаш эмас, унга янги-янги давлатларни қўшиб олишдир, деб ҳисобларди. Бизнинг пировард мақсадимиз — жаҳон социалистик инқилобининг галабасидир, деб айтишарди миллий масала бўйича Лениннинг «ганим»лари. Мақсад шундай бўлса, хўш нега биз инкюзуламачилик қилиб ўз тақдирини ўзи белгилаш ва ўрн бўлмаган миллат ва элатларнинг бўлгуси социалистик Россиядан чиқиб кетиши ҳуқуқини тан олишимиз лозим? Аксинча, дерди Пятаков, социализм чегара билмайди — бизнинг шиоримиз «ҳар қандай чегарани йўқотиш»дир. Пятаков Лениннинг кўнгл тубида асраган яширин мақсадини аниқ ифодалайди, лекин кўпмиллатли Россияда бу яширин ният ҳақда ошкора гапириб, Пятаков ва унинг тарафдорлари Лениннинг жуда мураккаб ва нозик тактик ўйинларига миллатчилардан ҳам сезиларлироқ зарба берад эдилар, зеро Ленин ўзининг вақтинча ўйини бўлган миллатларга ажралиб чиқиш ҳуқуқини беришни большевойларнинг ҳақиқий миллий дастури қилиб кўрсатишга атайин уринаётган эди. Худди шу тактик мулоҳазаларга кўра, Ленин ўзининг калтабин шогирдларига ўхшаб очик айта олмасдики, унинг ҳам мақсади ҳамма миллат ва элатларни бир империяга бирлаштиришдир, лекин бунинг йўли тўғрилиқ орқали эмас, беҳисоб сўқмоқлар ва сирли йўлақлар орқали ўтади, кўп миллатли буюк империяда ўта пишиқ ва айёр бўлиш керак. Мақсадимизга етиш учун асосий ниятимизни яшириб, уни амалга ошириш учун усталлик ва сабр билан дордан юргандек эҳтиёт бўлиш керак — Лениннинг Пятаковга эътирозлари асосан шундай маънода эди. Ленин бу мақсадни ҳатто ўз шогирдларига ҳам очик айтолмасди, шунинг учун у қуйидагича баёнот билан чекланади: «Бу ерда Пятаков айтган гаплар ақл бовар қилмайдиган чалкишликдир... Социалистик

инқилоб йўлида «ҳар қандай чегара йўқолсин» шиорини байроқ қилиш — ҳамма нарсани аралаштириб юборади... Биз ажралиб чиқувчилар ҳаракатига лоқайдмиз, қўшилмаймиз. Агар Финляндия, Польша, Украина Россиядан ажралмоқчи бўлса, бунинг ёмон ери йўқ. Нимаси ёмон? Ким шундай деса, у миллатчидир» (444—445-бетлар). Баҳслар охирида Лениннинг қўйидаги фикри қабул қилинади: «Россия таркибида барча миллатларнинг эркин ажралиб чиқиш, ўз мустақил давлатини барпо этиш ҳуқуқи тан олинини лозим. Бундай ҳуқуқнинг тан олинмаслиги ва унинг амалга ошувига кафолат берувчи чораларни кўрмаслик босқинчилик ва талончилик сиёсатини қўллаб-қувватлашга тенгдир» (447-бет).

Аmmo бу резолюцияда ҳали ҳам Россияда қолувчи миллатлар учун федерация эмас, «мухтор вилоят» ваъда этилади.

Овоз бериш натижалари шуни кўрсатдики, анжуман қатнашчиларининг учдан бири Ленин шовинист деб атаганлардан иборат экан, зеро 90 қатнашчидан 16 киши Ленинга қарши овоз берди, 18 қатнашчи бетараф қолди.

Учинчи босқичнинг Апрель анжуманидан кейинги ойларини Ленин чет миллий ўлкалардаги аҳволни яқиндан ўрганишга бағишлади, бунда у ҳам матбуот хабарларига таянди, ҳам миллий вакиллар билан учрашди. Бундай ўрганишлар унга ўрн бўлмаган миллатлар орасида обрў топиш учун янгича ғоя берди. Бу ғоя — эътиборни халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқидан олиб, уларнинг Россиядан ажралиб чиқиш ҳуқуқига қаратишдир. 1917 йил октябрнинг бошларида у шундай ёзди: «Ҳар хил қилвир талқинларга сабаб бўлган «ўз тақдирини ўзи белгилаш» сўзи ўрнига мен тамоман зинқ тушунчани қўяман: «эркин ажралиб чиқиш ҳуқуқи»... Ҳокимиятни эгаллаб, биз ўша заҳоти Финляндиянинг ҳам, Украинанинг ҳам, Арманистонинг ҳам ва чоризм эзган бошқа ҳар қандай миллатнинг ҳам шундай ҳуқуқини тан оламиз». (458-бет). Колаверса, Ленин шу ерда ҳам ўзининг асосий мақсади — бўлгуси Россия таркибида чор Империясига кирган барча халқларни олиб қилиш ниятини назардан қочирмайди. Лекин бунинг йўли — ажралиб чиқиш ҳуқуқини тан олишдир дейди Ленин. У шундай ёзди: «Биз ажралишни сира хоҳламаймиз. Биз иложи борида каттароқ давлат барпо қиламиз... биз эркин бирлашишни хоҳласак, эркин ажралиш ҳуқуқини тан олишга мажбурмиз» (458—459-бетлар).

Ленин миллий сиёсати ривожининг тўртинчи босқичи 1917 йил 27 октябрда у ҳокимиятни зўравонлик билан тортиб олиб, янгича мустамакчи империя тузиб, чор Россияси империясининг барча собиқ тобе халқларини янги Россия Совет Социалистик Республикасига таклиф этганда бошланди. Халқ комиссарлари кенгашининг (Совнарком) 1917 йил 2 ноябрдаги биринчи ҳукумат ҳужжати — «Россия халқлари ҳуқуқлари Декларацияси»даёқ Россия халқларининг «тенглиги ва озодлиги», бу халқларнинг «ўз тақдирини эркин белгилаш ва ҳатто ажра-

либ чиқиб мустақил давлат барпо этиш» ҳуқуқи ҳақида сўз боради. Биринчи совет ҳукумати таркибида Ленин-Сталин раҳбарлигидаги миллатлар масаласи бўйича махсус халқ комиссарлигини тузади. Татаристон, Бошқирдистон, Туркистон, Кавказ ва Қримнинг мусулмон халқларини Россия таркибида олиб қолишнинг ўта муҳимлигини ҳисобга олиб, Халқ комиссарлари кеңаши Совнарком раиси Ленин ва миллатлар масаласи бўйича халқ комиссари Сталин имзоси билан 1917 йил 20 ноябрда мусулмонларга «Мурожаатнома» билан чиқади. Бу ҳужжатда жумладан шундай дейилади: «Россия ва Шарқнинг меҳнаткашлари ва эзилган мусулмонлари, биз сизга мурожаат қиламиз! Россия мусулмонлари, Волгабўйи ва Қрим тоторлари, Сибирь ва Туркистон қирғизларию сартлари, Кавказорти тоторлари ва турклари, Кавказ чеченлари ва тоғлиқлари, Россия шоҳлари томонидан мачит ва номозгоҳлари вайрон этилган, имон-эътиқоди ва одатлари топталган барча халқлар. Бундан буён сизнинг одат ва эътиқодингиз, сизнинг миллий ва маданий даргоҳларингиз эркин ва даҳлсиздир. Ўз миллий ҳаётингизни эркин ва ҳеч бир тўсиқсиз яшанг. Сизнинг бунга ҳаққингиз бор. Сиз ўз мамлакатингизнинг эгалари бўлишингиз керак. Сиз ўз ҳаётингизни ўз хулқ-атворингиз, сурату сийратингизга мослаб кечиришингиз лозим» («Документы внешней политики СССР», 1957, I-қисм, 34—35-бетлар).

Бироқ 1918 йилнинг биринчи ярмида Бошқирдистон, Татаристон, Туркистон, Қрим ва Кавказнинг мусулмон халқлари ушбу «Мурожаатнома»га тўла асосланиб, бир вақтнинг ўзида ўзларининг мустақил мусулмон давлатларини барпо этишларини эълон қилганларида, Ленин уларни зўравонлик билан Россия таркибига қайтариб киргизди.

ЧОР ИМПЕРИЯСИДАН СОВЕТ ИМПЕРИЯСИГАЧА

Агар Ленин Англияда туғилганида ва ўша ерда ҳокимият тепасига келганида, Британия империяси ҳанузгача яшаган бўларди. Бундан ташқари Англиянинг ривожланган саноати ва илғор маданий-техникавий тараққиётига таяниб, ғалабага эришган бўлур эди. Бу мақсадни у ҳали Россияда ҳокимият тепасига келмасдан туриб, қўйидаги сўзларда ифода этган: «Жаҳон (Оврўпа эмас) қўшма штатлари биз социализм билан боғлаётган бирлашманинг давлат шаклидир» (18 том, 3-нашр, 232-бет). Большевойлар ҳокимиятни эгаллаб олганидан сўнг Ленин ҳокимият шакли ҳақидаги масалани янада ойдинлаштирди. 1918 йилда ўтган фирқанинг Саккизинчи съездидаги фирқа иккинчи дастури ҳақида маърузасида Ленин шуни баён қилдики, фирқа «Бутунжаҳон Совет Республикаси»ни барпо этиш учун тайёрдир, яна у шуни қўшиб қўйдики, ҳозирги умумроссия дастуридан фарқли ўлароқ, ўшанда «эҳтимол, Бутунжаҳон Совет Рес-

публикаси тузилгач, бизда умумий дастур бўлади» (қаранг: «Восьмой съезд РКП(б). Қайдномалар, 101-бет).

Шундай қилиб, Лениннинг миллий-мустамлақчилик масаласидаги сиёсий дастури — катта империяларни тугатиб, тобе халқларни озод қилиш эмас, барча миллий империяларни бир совет суперимпериясига йиғиб, большевойлар дастурининг иккинчи қисмини амалга ошириш — яъни барча миллатларни қўшиб юбориб, ҳам мустамлака, ҳам ҳоким миллатларни йўқотиш натижасида коммунистик инсоният қиёфасидаги ягона байпалминал чатишма яратишдир. (...) Бундан ташқари Кремль мафкурачилари, Ленинни атайин сохталаштириб, учинчи дунё мамлакатларида шундай афсонани тарқатадилар — гўёки Ленин мустамлака халқларни дунё империализми зулмидан озод қилиш йўллари ва усуллари ҳақидаги таълимот асосчиси эмиш, гўё у миллатларнинг ўзлигини асраши ва такомиллашуви, мустақил миллий давлатлар барпо этиши тарафдори экан. Шу муносабат билан Кремль мафкурачилари миллий масалани ечишнинг совет тажрибасига асосланадилар. Улар ўта марказлашган совет зўравон тузумини ўрис бўлмаганлар мустақил давлатларининг собиқ мустамлақачи Россия билан эркин федерацияси сифатида кўрсатмоқчи бўладилар. Бу соддадилларга таъсир ҳам қилади, чунки большевойлар «миллий мустақиллик»нинг тарихда мисли қўрилмаган шаклини яратдилар, унда мустақил давлатнинг барча анъанавий белгилари бор: иттифоқдош жумҳуриятлар албатта, номига ўз конституцияларига, ўз парламентларига, ўз ҳукуматларига, ўз компартияларига, ўз миллий байроқлари, ўз давлат нишонларига эгадир. Гўё иттифоқдош жумҳуриятларнинг ҳар бирида СССР таркибидан эркин чиқиш ҳуқуқи ҳам бор. СССР Конституциясида ҳар ҳолда шундай ёзилган.

Ҳар бир совет кишиси билладики, совет жумҳуриятлари мустақиллиги ва суверенитетининг бу барча белгилари — сохта, қоғоздагина бор. Аммо ғоявий қуролга айланган бу сохталик совет ташвиқотчиларининг беҳабар мамлакатларни алдаши учун таъсирли қурол бўлиб келди.

Бу сохталикни Ленин дарҳол тополган эмас. Ленин «халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи»ни диалектик талқин этиб сохталаштирганда, бу «ҳуқуқ»нинг умри анчага етди, кейин Ленин бошқача диалектик ибора излай бошладики, бу унга келгуси большевойлар империясини бошқариш шакли озод ва мустақил халқларнинг эркин бирлашмаси кўринишини олиши учун лозим эди. Бу Лениндай устамси диалектикачи учун ҳам оғир иш эди: шаклан мустақил, аслида Москвага тамоман тобе миллий жумҳуриятлар барпо этиши лозим эди...

Ҳар ҳолда Ленин инқилобгача федерация ҳақидаги ҳар қандай фикрни инкор этиб келди. Мана унинг таъкиди: «Токи турли миллатлар бир давлатга уюшган экан, марксчилар ҳеч қачон федерация принципини ҳам, марказни кучсизлантиришни ҳам қабул этмайдилар» (ТАТ, 24-том, 140-бет).

Хўш, Лениннинг таклифи қандай? Маана, Лениннинг бўлгуси империясидаги ўрис бўлмаган халқларни бошқариш бўйича кўрсатмаси: «Кенгроқ вилоят мухторияти» фақат Польша учун эмас, Россиянинг барча вилоятлари учун) ва етарли халқчил маҳаллий ўз-ўзини бошқариш керак» (Ленин «О национально-колониальном вопросе», 145-бет). Лениннинг инқилобдан олдинги барча ёзишмаларида ва большевойлар фирқаси ҳужжатларида Польша, Финляндия, Болтиқбўйи, Кавказ учун фақат «вилоятлар мухторияти» ҳақида сўз боради. Бунинг устига «вилоятлар мухторияти» ҳар қандай ўрис вилоятидаги каби маҳаллий ўз-ўзини бошқариш сифатида талқин этилади. Ҳолбуки, Ленин февраль инқилобидан сўнг Россияга қайтиб келгач, собиқ Россия империясининг чет ўлкалари марказдан қочаётганларини ўз кўзи билан кўрди ва унинг «вилоят мухторияти» эртасиз, ўрис бўлмаган халқлар инкор этадиган ифода эканини тан олди. Ленин марксча ақидалар ё ўз ёзганларининг қули эмас, шунинг учун у янгича вазиятдан хушёр хулоса чиқарди. 1917 йил июнидаги Советларнинг Биринчи қуролтойида у биринчи марта большевойлар фирқаси номидан мақсадни — жумҳуриятлар федерацияси эканини эълон қилди. Тўрт ой ўтгач, Петроградда ҳокимиятни эгаллагач, Ленин ўрис ва ўрис бўлмаган халқларнинг Россия федерацияси ташкил этишини баён қилди. Лениннинг собиқ чор империясини федерация кўришида сақлаб қолишга бу уриниши зое кетди. Ўрис бўлмаган халқлар большевойлар тан олган мустақиллик ҳуқуқига асосланиб, 1918 йилда бирин-кетин Россиядан чиқиб, мустақил давлат тузиш истагини билдира бошладилар. Шундай мустақил давлатларни Украина, Белоруссия, Литва, Латвия, Эстония, Туркистон, Татар-Бошқардистон, Шимолий Кавказ, Гуржистон, Арманистон, Озарбайжон ташкил этдилар. Уларнинг бари олдин-кейин забт этилди. Уларнинг айримлари тўғридан-тўғри РСФСРга қўшилди (Шимолий Кавказ, Туркистон, татар-бошқардлар, Қрим), бошқа халқлар «мустақил» совет жумҳуриятлари, деб эълон қилинди. (Украина ССР, Белоруссия ССР, Гуржистон, Арманистон ва Озарбайжонни бирлаштирган ЭСФСР.) 1922 йилда СССР ташкил топгунча, улар РСФСР қаторасидаги марказий давлат органларига бўйсунмаганлар, шу маънода уларни «мустақил» совет жумҳуриятлари деса бўлади. Аммо бу мустақиллик ниқоб эди холос, бошқача айтганда сохта мустақиллик, зеро бу жумҳуриятларни ҳам Россия федерацияси каби ягона қиёфадаги қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва назорат қилувчи орган: большевойлар партиясининг Марказқўми тўғри Москвадан туриб бошқарди, Марказқўм ўз низомида ҳам, амалда ҳам нафақат мустақилликни, ҳатто жумҳуриятлардаги маҳаллий комфирқалар мухториятини ҳам тан олмасди. Бу ишларда суяги қотган уста большевой, Гуржистон Совнаркомининг раиси, кейинчалик Каказорти ЦИК раиси Филипп Махарадзе 1923 йилги фирқанинг XII съездида айтган эди: «Бу ерда мустақил, эркин совет жумҳуриятлари

ҳақида гапиришяпти... бу қанақа мустақиллик, қанақа эркинлик эканини ҳамма билади. Ахир бизда ягона партия ягона марказий орган, ниҳоят у ҳамма жумҳуриятлар учун энг миттилари учун ҳам, ҳамма нарсани ҳал қилади, умумий кўрсатмаларни ҳам, масъул раҳбарларни тайинлашни ҳам...» («РКП(б) XII съезди. Стенографик ҳисобот». М. 1923. 472-бет).

Шундай бўлса ҳам бу «мустақил» совет жумҳуриятларини бошқариш ҳатто ҳамма тан олган доҳий Ленин учун ҳам, унинг кашфиётчи шогирди Сталин учун ҳам осон бўлмади. Мана, жумбоқ: барча «мустақил» совет жумҳуриятлари, ҳатто Украина ва Белоруссия ҳам, ўзларини советларники бўлса-да, мустақил жумҳуриятлар деб жиддий ҳисоблай бошладилар. Марказий органларнинг кўрсатмалари тинимсиз инкор қилинаверди. Москвадан тайинланган фирқа нозирларини жумҳуриятларда умуман яқинлаштиришмасди. Жумҳуриятлардаги барча раҳбар лавозимларни маҳаллий халқларнинг вакиллари эгалладилар, улар ўз халқлари манфаатларини умумий совет манфаатларидан устун қўяр эдилар. Сталин бошқараётган миллатлар халқ комиссарлигининг ҳокимияти уларга таъсир этмас эди. Сталин фирқанинг миллий масала бўйича мутахассиси сифатида «суверен» жумҳуриятлар раҳбариятига эътироз билдирган пайтларда Москва билан маҳаллийлар ўртасида жиддий тўқнашувлар келиб чиқарди. Бу жанжалларнинг бош кўзғовчиси Сталин бўларди, чунки Ленин ҳаётлигидаёқ ашаддий ленинчиликка даъвогар эди, у ўзини Лениндан ҳам каттароқ ленинчи деб биларди. Бироқ Марказқўм бош котиби бўлгач, миллий масалада эҳтиёткор Лениннинг касаллигидан фойдаланиб, Сталин УССР, БССР ва ЭСФСРнинг коммунистик суверенитетини йўқ қилиб, РСФСРга «мухторият» сифатида қўшиб юборишга қарор қилди. Марказқўм Ташкилий бюросининг Сталин маърузаси бўйича тегишли қарори 1922 йил 24 сентябрда қабул қилинди. Ленин эртасигаёқ бу қарорга норозилик билдирди ва МК Ташкилий бюроси комиссиясининг бу масала бўйича барча ҳужжатларни у яшаётган Горкига жўнатишни талаб қилди. Кескин тўқнашув юзага келдики, Ленин раҳбарликка қайтса, Сталиннинг бош котибликдан кетиши аниқ эди. Тўқнашув асосида мақсадлардаги келишмовчилик эмас, амалга оширишдаги турли фикрлашлар ётарди. Ҳеч ким тан олмаган шогирд ўзини шу пайтгача беғуноҳ саналган устозига қарама-қарши қўя бошлади.

Лениннинг миллий масаладаги қилвир усули: ўрис большевойлари ўрис бўлмаган халқларнинг Россиядан чиқиш ҳуқуқига урғу берадилар, миллий большевойлар эса, аксинча, ўз халқларининг Россияга қўшиб олинишини таъкидлаб келадилар. Инқилоб амалгашиб, «халқлар турмаси» фош бўлгач, бу усул ишламай қолди. Ҳатто инқилобгача большевойлар хайрихоҳларига эга бўлган жумҳуриятларда ҳам (Болтиқбўйи, Украина, Белоруссия, Кавказорти) ўз миллий мустақил давлатларини Москвага бўйсундиришни тарғиб этувчи миллий большевойлар

мустақиллик душманлари, халқларга ёт ва ғаним бўлган бош-шавойлар, Москванинг айгоқчилари сифатида ўзларини фаш қилиб қўйдилар. Ленин совет империяси қулаши хавфини ўз вақтида пайқаб қолди ва миллий сиёсатда янгича услубий бури-лиш ясади. Ҳа, у уста эди.

Фирқанинг VIII съездида Бухарин ва Пятаков Лениннинг кўҳна шиорини — фирқа миллатларининг эмас, эзилган халқлар меҳнаткаш синфининг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини тан олиши шиорини тиклашга уринганда, Ленин ўз диалектикасини янги, юқори босқичга кўтарди. Бу янги юқори диалектика ҳам мустақиллик учун курашдаги миллий интилишларга, ҳам коммунистик бирлашувга хизмат қилиш лозим эди. Ленин марказлаштишга ўтиш шакли сифатида Қизил Армия мустақил миллий давлатларни йўқ қилган барча ўлкаларда мустақил совет социалистик давлатларини барпо этишга қарор қилди.

Афсуски, янги «диалектика» тағйининг учи иккита эди. Қутилмаган томондан жуда жиддий хавф пайдо бўлди. «Мустақил» совет жумҳуриятларининг жуда кўп раҳбарлари ҳатто Марказқўм кўрсатмаларини ҳам инкор этиб, ростакамига ўзларини «мустақил» ҳисоблай бошладилар. Бу ҳол Ленинни ҳақиқий башарасини кўрсатишга мажбур этди. Воқеа фирқанинг X съездида юз берди. Ленин раҳбарлигида, Сталиннинг миллий масаладаги маърузасига биноан съезд «мустақил» совет жумҳуриятларига барҳам беришга қарор қилди. Съезднинг шу борадаги қарорида айтилади: «Совет жумҳуриятларининг алоҳида яшаши мустақкам, муқим эмас, чунки уларнинг ҳаётига капиталистик давлатлар хавф солиб турибди. Умумий мудофаа манфаатлари устивор тарзда алоҳида совет жумҳуриятларининг давлат иттифоқи тузилишини тақозо этадики, бу империалистик зулм ва миллий зўравонликдан қутулишнинг ягона чорасидир». («КПСС в резолюциях», 1-қисм, 557-бет). Энди миллий масала мутахассиси Сталин ва Ленин ўртасида илк сиёсий баҳс пайдо бўлди: хўш, фирқа X съезди қарорини қайси тарзда ва қандай тезликда амалга ошириш керак? Бу масала бўйича асос ҳужжатни Сталин тузган. 1922 йил 10 августда Сиёсий бюро тақлифига кўра бош котиб Сталин раислигида мавжуд совет жумҳуриятлари: Украина, Белоруссия, Кавказorti федерацияси ва РСФСР ни бирлаштириб, янги федерация тузиш лойиҳасини ишлаб чиқувчи Ташкилий бюро комиссияси тузилди. Сталиннинг шахсан ўзи мавжуд жумҳуриятлар РСФСР таркибига «мухторият» ҳуқуқи билан киришини кўзда тутадиган тегишли лойиҳани тузди. Марказқўмга билдирмай ва розилик олмай туриб, Сталин ўз лойиҳасини жумҳуриятларга тасдиқлаш учун юборди. Белоруссия ва Гуржистон Сталин лойиҳасини рад этдилар. Украина кутиб турди, чунки раҳбарлар орасида лойиҳалаштирилаётган янги федерация борасида яқдиллик йўқ эди. Айни пайтда Сталин севимли усулига зўр берди — «миллий бебошлик»ка қарши аппарат зуғумини ишлатди. Иш Ленингача этиб борди. Фирқа тирихида бу ҳодиса «гуржилар иши» номи

билан маълум. (...) Унинг мағзини кўриб чиқайлик. «Мустақил» жумҳуриятлардаги фирқавий тобелик ўзаро қарамликнинг шажараси билан фарқланарди, холос. Славян совет жумҳуриятлари РКП(б) Марказқўмига тўғридан-тўғри бўйсунсалар, нославян жумҳуриятларда партиявий-маъмурий пиллапоядар чоризм давридаги андозаларга ўхшарди: Кавказ тепасида РКП(б) Марказқўмининг Кавказ бюроси қўйилди (чоризм даврида бу ерда шоҳнинг Кавказдаги ноиблиги бор эди), Урта Осиёда РКП(б) Урта Осиё бюроси барпо этилди (чоризм даврида бу ерда Туркистон генерал-губернатори бўларди. Бу ўлкаларнинг комфирқалари тўғридан-тўғри Москвадаги Марказқўмга эмас, унинг жойлардаги ана шу филиалларига бўйсуншарди. Марказқўмининг бу бюрolari тепасига раҳбар этиб асосан ўрис большавойлари ёки ўрислашган миллийлар қўйилганини ҳисобга олсак, «мустақиллик» ҳақидаги барча қарорларга қарамай, миллий жумҳуриятларни ўрислар бошқаришарди. Бу ғайритабиий эшитилиши мумкин, лекин аниқ: агар миллий ўлкалар тепасига ўрислашган маҳаллий ерлик ўтирса, у ўз миллатига қарши ошқора ўрис улугдавлатчилиги сиёсатини юргизади, ҳатто ўрисларнинг ўзи ҳам бундай очиқ ўрислаштиришни ўтказолмасди, чунки бу ўша ерликларнинг ғашини келтирарди. Кавказдаги шунақа ўрис улугдавлатчиси гуржи Орджоникидзе эди, Ленин уни Кавказдаги Марказқўм бюроси котиби этиб қўйди, кейин 1922 йил февралда бу бюро фирқанинг Кавказорти ўлка қўмитаси бўлди, унга Гуржистон, Арманистон ва Озарбайжон комфирқалари Маркавий қўмиталари тобе этилди.

Серго Орджоникидзе партиянинг дастлабки тарихида Сталиннинг иққидобдан олдинги хизматига бас келадиган даражада улкан ўрин тутади. У Париж яқинидаги фирқа мактабидаги ўқувчи сифатида Ленинга Сталиндан кўра яқинроқ эди. Айнан Орджоникидзе уруш олдиан Россияда большавойлар партиясини қайта тиклаган ва тузган эди. У 1912 йилда Лениннинг топшириғига биноан фирқанинг 1912 йилги машҳур Прага анжуманини чақиришни тайёрлаш учун Россияга келиб делегатларни ўзи танлаганди. Бу анжуманда партия Марказқўмининг етти кишидан иборат янги таркиби сайланди, уларнинг бири Орджоникидзе эди. Бу таркибга Сталин киролмади, чунки делегатлар унинг номзодини рад этдилар (кейин Ленин уни ўзи киритди). (...)

Сталин ва Орджоникидзе — иккисининг миллати ҳам гуржи — инсоний ва руҳий кийсалар сифатида бир-бирининг буткул акси эди. Империя большавойи Орджоникидзе гуржи дворянларининг кўп хислатларини ўзида сақлаб қолганди: кавказча жонбозлик, ҳалоллик, чўрткесарлик, шахсий жасорат, фидойилик бор эди унда. Сталинда айнан шу хислатлардан асар ҳам йўқ эди, паст табақалардан чиқиб келган Коба-Жугашвили одамларнинг ана шу ҳалоллигини ўзининг жинойи мақсадларида фойдаланишга уста эди. Кейинчалик Сталин Лениннинг

кўз олдида Орджоникидзеда йўқ хислатлари билан ҳамюртини ортда қолдирди: Сталин айёр, разил ва ҳукмбардор эди. Ленин аниқ билардики, Сталин унинг ҳар қандай ёвуз топширигини ҳам бажараверади, «инқилоб душманлари»ни ўлдиришдан ҳам тоймайди. Буни Сталин Кавказдаги экслар пайтида ҳам, фуқаролар уруши жангоҳларида ҳам исботлади.

Сталин хулқ-авторидаги айнан ана шу қувлик, разиллик кейинчалик Ленинни хавотирга солиб қўйди, чунки тинч қурилиш даври бошланди, ошқора оммавий қатагонларни бас қилиб, Ленин айтган «маданийлашиш», ўрис бўлмаган халқлар билан мураккаб муносабатларда тинч воситаларга ўтиш пайти келди.

Сталин умумий сиёсатда ҳам, жумладан, миллий сиёсатда ҳам «тинч воситалар»га бегона эди. Бу соҳада унга яқин кавказорти ишларида, айниқса гуржилар ишида у ўзини кўрсатди. Бу тасодиф эмас. Гуржи большевойлари Кобанинг эксларни ташкил этишдаги қаҳрамонлигинингина эмас, жиноятларини, раҳбарлик учун ўртоқларига қарши уюштирган қаллобликларини ҳам яхши билишарди. У инқилобдан олдинги Кавказ уюшмаси қўмитаси раҳбарлигидаги ғанимларини йўқотиш учун чоризм жандармлари билан алоқа қилишдан ҳам тоймасди (масалан, 1908 йилда Бокуда Шаумян Сталиннинг чақуви билан қамоққа олинган эди). Ана шу кўҳна большевойлар Кавказ ва Гуржистон ҳокимиятларида қолса, Сталиннинг Москвадаги обрў-эътибори доимо хавф остида қоларди. Шу учун Сталин доимо уларни Лениннинг кўз ўнгида камситиш учун ҳар хил жанжаллар уюштирарди. Иш шунгача бориб етдики, Сталиннинг айғоқчилари ўзлари тўқиган «қонун лойиҳалари»ни гуржи ҳокимияти номидан тарқатдилар, бу «қонунлар» бўйича совет Гуржистони ўзини бошқа совет жумҳуриятларидан «девор» билан ўраб ажратмоқчи, Ботуми портидан фойдаланишга юқори нарх ўрнатмоқчи экан, энг ёмони — совет Гуржистони гуржи аёлларининг ўрисларга эрга тегишига қарши қонун тайёрлаётган эмиш. Бу сохта «ҳужжатлар» XII съездда «уклончи»лар томонидан фош этилди. Ўзи кашф қилган ана шу сохтакашликлар асосида Сталин машҳур «гуржилар иши»ни барпо этди, Гуржистон ҳукумати ва Марказқўмининг қарийб бутун таркибини «миллатчи — бебошдоқлар» ташкил этади. Сталиннинг таъкидлашича, уларнинг қўли билан Гуржистонни «меньшавойлар» ва гуржи «князлари» бошқараётган эмиш. «Миллатчи-бебошдоқлар»нинг фош этилишини тайёрлаш учун Сталин Тифлисга уч бора РКБ(б) Марказқўми тафтишчиларини жўнатди, бу тафтишчилар таркибига ўзининг шахсий тарафдорларини — Дзержинский, Куйбишев, Каменевни киритди. Бу тафтишчилар ҳам ясама «бебошдоқларга қарши ҳеч қандай улгилар тўплай олмадилар. Сталин эса ҳаддидан оша бошлади. Шунда ишга Ленин аралашди. (...)

Бу азалий баҳсда ким ҳақ — Ленинми ёки Сталин? Ленин тинч йўл билан ўрис бўлмаган халқларни ўрисларга қўшиб

коммунистик қоришув асосида ягона коммунистик миллат бар-по этмоқчи эди. Сталин ҳам шуни хоҳларди, фақат у бунни со-биқ ленинча усул—«пролетариат диктатураси» ёрдамида амал-га оширмоқчи эди. Кавказ тажрибасида ўрис бўлмаган халқ-ларни яхши билиб олган Сталин Лениннинг ҳаракати ҳавойи эканини биларди, миллатларни тинч йўл — ишонтириш орқали қўшиб юбориш хом хаёл эди, шу маънода Сталин Лениндан ҳам кўпроқ ленинчидир. Аслида биз биламизки, Ленин учун со-циализм манфаатлари миллий манфаатлардан устунроқ, мил-лий масала — асосий масала эмас, усул, мақсадни амалга оши-риш қуролидир... Сталин ўзининг барча чиқишларида миллий масаланинг батамом ҳал этилишини Ленин талаб қилаётган ишонтириш йўли билан эмас, ленинизм йўли — зўравонлик би-лан ечиш кераклигини тъакидлайди. Ленин бу ерда ўз таълимоти билан келишмовчиликка киришади, пролетар инқилоби ва про-летар диктатурасининг назарияси ва қонли амалиётини инкор этиб, ўрис бўлмаган халқларни минг йиллик ўзлигидан зўра-вонликсиз воз кечишга даъват этиш мумкинлигига ишонади. Сталин бу жойда Лениннинг изчил эмаслигини кўра олди ва ўзининг Сиёсий бюро аъзоларига мактубида Ленинни «миллат-чи-либерал» деб атади. Сталин ўз ҳаракатларида Лениннинг қуйидаги «пролетариат диктатураси» ҳақидаги кўрсатмасидан фойдаланди. (...)

«Пролетариат диктатураси — эски жамият кучлари ва анъа-наларига қарши қонли ва қонсиз, зўравонлик ва тинчлик, ҳар-бий ва иқтисодий, маъмурий ва маърифий йўллар билан кескин курашидир». (Ленин, XXV-том, 190-бет).

Сталин Лениннинг кўрсатмасидан қонли, зўравон, ҳарбий ва маъмурий йўллари таллаб олди ва бу билан нафақат миллий жумҳуриятларда, балким Россияда ҳам ленинизм тузумини сақлаб қололди.

РОССИЯ ВА СССРнинг НОСЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ

ИККИ БОРА БОСИБ ОЛИНГАН ТУРКИСТОН ВА КАВКАЗ

Лениннинг миллий-мустамлакачилик масаласидаги анъана-вий ифодаси бўйича, ўрис подшоҳлари ўзларининг ташқин бос-қинчилик урушлари натижасида Россияни «халқлар турмаси»га айлантирганлар. Совет мафкурачиларнинг боши қотди: қандай қилиб «халқлар турмаси» назариясини истеъмолдан олиш мум-кин, қандай қилиб бошқа халқларнинг забт этилишини Рос-сиянинг адолатли давлат манфаатларига, забт этилган халқлар-нинг миллий орзуларига мос қилиб кўрсатса бўлади? Устомон мафкурачилар, паноҳкор «диалектика» тушунчасидан чаққон-фойдаланувчи илм қаллоблари бу гал умидсиз сукутда эдилар. Ахир совет мафкурачилари фақат «марксизм-ленинизм асосчи-лари»дан олинган кўчирмалар ҳисобига «илм» қиладилар, бу

масалада эса нафақат «асосчилар»да, ҳатто Сталиннинг ўзида ҳам ҳеч вақо айтилмаган. Марксча диалектикачиларда виждон ҳам диалектик (иккиёқлама — К.Б.) эканини ҳисобга олсак, йўли топилди: чоризмнинг босқинчилик урушларини оқлаш учун марксчи Покровский ўрнига, ашаддий монархиячи Ключевский асарлари нашр этила бошланди, босиб олинган халқларнинг тарихчиларини миллатлари тарихини қайта ёзиб чиқиб, уларни ўрис подшоҳлари босиб олиши «прогрессив», «адолатли», бўлганини исботлашга мажбур қилишди. Ҳозир барча ўрис бўлмаган халқларнинг тарихи шундай қайта ёзиб чиқилган. Сўзсиз ўрислар тарихи ҳам имонсизларча сохталаштирилган. Шунинг учун ҳозир либерал монархиячи В. О. Ключевскийнинг «Ўрис тарихи курси» ҳар бир совет мафкурачисининг доимий китобига айланди (ҳозир нафақат Соловьев ва Ключевский, балким ўта жаҳолатгараст тарихчи, монархиячи Карамзиннинг ўрис тарихи бўйича асос асарлари қайта нашр этилмоқда). (...)

Ключевский тарихий қизиқишлари кўламини тарихий ҳикоячи истёдоди билан уйғунлаштирган. Лекин совет тарихчилари уни бу хислати учун кўлга олган эмаслар. У Россия империяси барпо этилишининг ўрисларча ватанпарварлик йўналишида буюк талқинчиси сифатида қадрлироқ эди. Ключевский ўрис тарихини жуда яхши билса-да, Россия қонга ботириб босиб олган халқлар тарихини умуман билмас эди. Бу халқлар тарихини ўрис тарихчиларидан ўрис генераллари яхшироқ биладилар (масалан, Кавказ ҳақидаги энг яхши асарлар ҳанузгача чоризм генералларининг кундаликларидир).

Ключевскийнинг ҳавойи оҳангларда ёзилган ўрисча-империячилик қарашлари ҳозирги совет империячилари орасида машҳурдир, ҳолбуки уларнинг оталари яқин-яқингача Ленин ва Покровскийнинг чоризмга қарши назариёти асосида таълим олган эдилар. Покровский ва Ленин фикрича, XIX аср Россия тарихидаги босқинчилик мустамлакачилик урушлари асри, ўрис «ҳарбий феодал империализми» усуллари билан Оврў-Осиё Россия империяси барпо этилишининг охириги босқичидир. Совет тарихчилари эса чоризмнинг мустамлакачилик урушларини озод этувчи, халоскор маънога эга дейдилар, гўё маданиятли Россияга ўрис бўлмаган халқларнинг зўрлаб кўшиб олиниши ҳам шўрлик халқларнинг тарихан ижобий ривожига олиб келганмиш. Ключевскийнинг ўзи олим одам эди, шунинг учун у совет тарихчиларига ўхшаб Россия «маданий вазифаси»ни бажарганини исботлаб ўтирган эмас. Бу босқинчиликларни у давлат манфаатлари ва ҳатто жўғрофий афзалликлар билан тушунтирадими бу совет мафкурачиларига мойдай ёқиб тушади. Мана Ключевскийнинг империячилик назариёти: «XVIII аср давомида Россия ўзининг азалий орзуси — табиий этнографик ва ҳудудий чегараларига чиқиш истагини амалга оширди... Давлат табиий чегараларига чиқиб олгач, Россиянинг ташқи сиёсати иккиланди: у Осиёда, Шарқда бошқача ва оврўпача жа-

нубий-ғарбда бошқача нитилишларни намоён қила бошладилар...»

Ўрисларнинг шарқдаги чегараларига келганда, Ключевский ўша ердаги «сиёсий жамиятлар» (гап хонликлар ва амирликлар ҳақида бораётган бўлса керак) борасида ўта ўзига хос фалсафа тўқийди, бироқ шарқдаги айрим хонликлар ва амирликлар ўрис князликларидан қадимийроқдир. Мана, Ключевский мулоҳазаларининг якуни: «Россиянинг шарқдаги чегаралари кескин ажратилган ва ўраб олинган эмасди: кўп жойларда улар очиқ эди; бунинг устига бу чегараларнинг ортида мустаҳкам сиёсий жамиятлар йўқ эди, улар ўз мустаҳкамлиги билан ўрислар ҳудудининг кенгайишига тўсқинлик қилолмасди. Ана шунинг учун Россия ўз табиий чегараларидан чиқиб. Осиё саҳроларига кириб боришига тўғри келди. Бу қадам қисман Россиянинг иродасидан ташқари қўйилгандир». Ключевский. Кавказ ва Ўрта Осиёнинг босиб олинишини назарда тутмоқда.

Россия осие кенгликлариде «ўз иродасидан ташқари» хоҳламай қонли урушлар олиб борганига, у қирғин қилган халқлар «мустаҳкам сиёсий жамиятлар» бўлмаганига ишониш қийин, албатта. Осиё саҳроларида қадимий туркий қабилалар яшашарди, улар VI асрдаёқ Турк ҳоқонлиги аталмиш ўзига ҳос халқлар федерациясини барпо этгандилар. VIII аср ўрталарида Ўрта Осиё араблар томонидан босиб олинди. Уни исломлаштириш бошланди. Ўрта Осиё халқлари тарихида ислом даврининг бошланиши ишлаб чиқарувчи кучлар ривожиде улкан кучланишига, савдо ва ташқи тижоратнинг кенгайишига, ажойиб миллий-муслмон меъморчилиги ва шаҳаршунослигининг тараққиётига олиб келди. Ушандаёқ Самарқанд, Тошкент, Термиз, Бухоро каби тарихий шаҳарлар гуллаб яшнади. Халифалар ҳукмронлиги ва улар келтирган дини ислом Турк ҳоқонлиги емирилганидан сўнг ўзаро урушиб юрган туркий қавмларнинг бирлашувига олиб келди.

IX асрда бошланган Сомонийлар давлати замонаси Самарқанд, Тошкент ва Термизни улкан ҳўжалик, хунармандчилик ва савдо марказларига айлантирдик, улар ўз маҳсулотларини Хитой ва Шарқий Оврўпада сотувга чиқара бошладилар.

XI асрда янги қудратли туркий давлат — Хоразм барпо бўлди, аммо уни Чингизхоннинг татар-мўғул қўшинлари (1219 йилда) ҳужуми тор-мор этди, бироқ кейинги асрдаёқ буюк туркий саркарда Темур, — Оллоҳ руҳини шод қилсин, — Туркий давлатни тиклайди, чек-чегарасиз империя барпо этади.

Амир Темурдан сўнг узоқ давом этган жанжаллар, миллату қавмларнинг ўзбошимчаликлари даври бошланди, ниҳоят Туркистонда уч мустақил туркий давлат — Бухоро хонлиги, Хива хонлиги ва Қўқон хонлиги юзага келди, уларни ислом бирлиги ва маданий тараққиёт умумийлиги жипслаштириб турарди (XIX асрда Туркистон маданияти ва адабиёти беқиёс гуллаб-яшнаган эди). Шаҳар ва қишлоқ ҳўжалигининг барча тармоқлари тез ривожланди. Осиё учун ўта муҳим бўлган суғориш

иншоотлари такомиллашиб ва кенгайиб борди. Кавказни забт этганидан кейин Россия ўз боққинчилик сиёсатини Осиёга йўналтирганда, бу ердаги «муस्ताҳкам бўлмаган сиёсий жамиятлар» ана шундай қудратга эга эдилар.

Ўрта Осиё хонликлари Россия билан қизгин савдо юритар, XIX аср бошига келиб эса Россия ва хонлиқлар элчилар алмашдилар. Бу хонлиқлар турли хом ашёга бой бўлса-да, қурол-аслаҳадан камбағал эдилар. Бу уларнинг қисматини ҳал қилди. Россия уларни икки ўринишда забт этди: 1864—65-йилларда Қўқон ва Бухоро тор-мор этилди, 1880—81-йилларда Хива босиб олинди.

Чоризм Ўрта Осиёда «мустамлакачилик тузумини» ўрнатганини тан олган совет тарихчилари айтиши пайтда шуни таъкидлайдилар: «Ўрта Осиёнинг Россия таркибига кириши аслида унинг тараққиётига ижобий таъсир ўтказди» (БСЭ. 24-том. Учинчи нашр. 378-бет. М. 1976). «Ижобий таъсир» шунда эдики, Россия ўзининг 220 та пахта ва қоғоз заводидан 208-тасини Туркистонда қурди, уни империянинг пахта майдонига айлантирди (ғарб империялари ҳам ўз мустамлакаларида шундай йўл тутиб, капиталларини арзон ишчи қўлларига олиб келганда, совет қомусчилари буни «ижобий таъсир» эмас, мустамлакачилар талончилиги, деб атайдилар).

Совет тарихчилари чоризмни бир нарасада айблайдилар: «Чоризм атайлаб Бухоро ва Хивадаги зolim феодал тузумларни қўллаб-қувватлаган. Ўрта Осиё ҳам ўрис мустамлакачиларидан зулм кўрганлар» (ўша асар, 278-бет). Бошқача айтганда, шоҳ Александр II Бухоро ва Хива хонликларини ўзига тобе давлатлар сифатида ички мухторият берганда, «ижобий» иш қилмаган. Агар шоҳ бу хонлиқларни йўқ қилганда (у қирғизларнинг Россияга қарши қўзғолонини қўллаб-қувватлаган Қўқон хонлигини йўқ қилган эди) «иккиёқлама жабр» бўлмасди, битта жабр — ўрис боққинчиларининг жабри қоларди.

Шунга қарамай, айтишим керакки, хонлиқларнинг мухторият мақоми амалда туркистонлиқларга ҳозирги туркистон иттифоқдош жумҳуриятлари конституциясидан кўпроқ ҳуқуқ берган эди.

Кавказ билан Русь азалдан қизиқиб келган. Иван Грозний иккинчи марта қабардин князининг қизи Мария Темрюковага уйланган эди. Никоҳ 1561 йилда, Иван Грозний Қозон хонлиги (1552) ва Астрахан (1556) хонлигини забт этгандан сўнг юз берган. Айнан Иван Грозний даврида ўрис чегаралари Терек дарёсига қадар етди, бу ерларда эса қочоқ крепостной деҳқонларнинг казак кишлоқлари бор эди. Ўрисларнинг сайёҳ қўшинлари XVI, XVII ва XVIII асрларда бир неча бор Кавказни забт этишга уринди, аммо натижа бўлмади. Бунинг сабаби нафақат кавказлиқларнинг кескин қаршиликлари, балким Кавказда уч давлат, Россия, Эрон ва Туркиянинг мустамлакачилик манфаатлари кеснишгани ҳамдир. Вазият яна шу билан чигал-

лашган эдики, христианларнинг Кавказ ортидаги икки қадимий давлати — Эрон томонидан босиб олинган Арманистон, форслар ва туркларнинг тез-тез ҳужумидан безор бўлган Гуржистон эътиқодлари бир бўлган Россиядан бегараз ёрдам кутаётган эдилар. 1783 йилдаги Шарқий Гуржистон устидан ўрисларнинг ҳомийлигини ўрнатган Россия ва Қартли-Қахетин шоҳлиги ўртасидаги Георгий трактатининг мақсади ҳам шунга мосдай эди. Бироқ шунга мувофиқ шимолий Кавказ ерларига ўрис қўшинларининг қатта юриши бошланганда, тоғликлар чечен шайхи Ушурма Мансур раҳнамолигида 6 йил муқаддас уруш олиб бордилар.

Ключевский бўйича, Россия Кавказга ҳам ўз «табiiй чегаралари»ни излаб келган, ўз «табiiй чегараси» сифатида улкан Кавказ тоғ тизмасига дуч келганда, Россия гўеки кейинчалик Осiiени босиб олгандай ўзи истамай бу тоғдан кечган эмиш. Мана, бу воқеа Ключевский талқинида қандай юз берган: «1739 йилда Россиянинг жанубий-шарқий чегараси Кубангача етди... Россия Кавказ тизмаси олдида пайдо бўлди. Ўрис ҳукумати бу тоғни ошиб ўтишни ўйлаган эмас, бунинг учун маблағ ҳам, истак ҳам йўқ эди; аммо Кавказ ортида бир неча христиан князликлари Муҳаммад умматлари орасида озор чекаётган эдиларки, улар ўрисларга паноҳ сўраб мурожаат қила бошладилар... Екатерина Кавказ тизмасига, Тифлисга ўрис полкни жўнатишга мажбур бўлди».

Ключевскийнинг ёзишича, Тифлисга ўрис полкни жўнатган Екатерина II ҳатто Тифлис Қора денгиздами, Каспийдами ёки қайдадир Россиянинг ўртасидами — қаерда жойлашганини ҳам аниқ билмаган. Бу латифага ўхшаш гапдир. Император билмаган бўлса, унинг генераллари жуда яхши билардилар. «Кавказ тизмасидан ошиб ўтишни ҳам ўйламаган» ўрис ҳукумати 1784 йилда Терекда, асосий Кавказ тизмасининг олдида «Владикавказ» деган рамзий ном билан ҳарбий қўрғон қурди. (. . .) Ушандаёқ генераллар Россияни Тифлис билан бирлаштирувчи машҳур ҳарбий-гуржи йўлини қуришга киришдилар. Йўл 1799 йилда қуриб битказилди. Уша йили Екатеринанинг ўғли Павел I Тифлисга ўрис қўшинларини жўнатди.

Кейинги воқеалар қандайдир томошани эслатадики, гуржи халқининг ўзи унда иштирок этмайди. Ключевскийнинг ёзишича, сўнгги гуржи шоҳи Георгий XII «Гуржистонни ўрис императорига васият қилган ва 1801 йилда истар-истамай бу васиятни қабул қилишга тўғри келди». Бошқача айтганда истамай эмас, кўпроқ истаганидан Павел I Шарқий Гуржистонни босиб олди, кейин унинг ўғли Александр I Фарбий Гуржистонни қўлга киритди. Бу боқинчиликдан сўнг Эрон билан кетма-кет икки уруш бўлдики, уларнинг натижасида кавказлик икки халқ: бири мусулмон — озарбайжонлар (1813) ва бошқаси қадимий христианлар — арманилар (1828) Россияга қўшиб олинди. Ғалати аҳвол юзага келди: Россия Кавказортида икки оёқлаб туриб олганда, Кавказнинг ўзида унинг ҳокимияти Кубандан Терек

орқали Боку, Эриван ва Тифлисгача қочоқ казаклардан иборат ҳарбий қалъаларгагина тааллуқли эди.

Ўрис қўшинлари Мансурни енгиб, Кавказ тизмасидан ошиб ўтдилар, бироқ ҳали тизма олдидаги халқлар буйсундирилмаган эдилар. Мана, Ключевский бу халқларни ва Россиянинг янги стратегик вазифасини қандай тасвирлайди: «Тифлисдаги ўрис полклари ўта оғир аҳволда қолдилар: ёввойи кавказлик қабилалар билан тўла Кавказ тизмоси орқали Россия билан алоқа қилиш мумкин эди: то Қора денгизгача ўрис отрядлари маҳаллийларнинг ерлари билан ажратиб қўйилган эдилар...» Ключевскийнинг айтишича, хавфсизланиш учун Кавказнинг гарбига (черкесларга қарши) ва Кавказнинг шарқига (чеченлар ва лезгинларга қарши) урушиш керак эди (бу ерда Ключевский лезгинларни аварлар билан адаштиряпти, зеро лезгинлар Озарбайжоннинг шимолий чегараларида яшашади). (Ключевский, V-том, 194-бет.)

Профессор Ключевскийдан фарқли ўлароқ шниц-рутенлар қахрамони, декабристларни осган Николай I Кавказнинг босиб олиниши ҳақида янада қатъийроқ сўзлаганди. Арманистонни эгаллаган босқинчи генерал Паскевичга «Эривон Графи» унвонини бераётиб (1831 йилги Польша исёнини бостиргани учун у янги «Варшаванинг Шавкатли Князи» унвонини ҳам олган эди), унинг номига жўнатилган номада ёзган эди: «Армани тоғлиқларини буйсундириш вазифаси бажарилди, энди Сизнинг олдингизда янги топшириқ турибдики, бу менинг назаримда аввалгисидан муҳимроқ, фойдасига келсак, айниқса муҳимдир — энди тоғлиқларни буйсундириш ёки буйсунмаганларни қирғин қилиш лозим». (М. Н. Покровский. «Дипломатия и войны царской России в XIX веке.»)

Бу машҳур Кавказ уруши 1817 йилдаёқ бошланиб, қарийб 50 йил 1859 йилда буюк саркарда, умумтоғлиқлар давлатининг ташкилотчиси имом Шомил асир олингунча (унинг сўнгги Имомати — Черкессия 1864 йилда енгилди) давом этди.

Файри халқларни забт этиш учун олиб борилган урушларда Россия Кавказ урушчилик кўп қурбон бермаганди, унинг узоқ давом этиши (55 йил) эса умуман мустамлакачилик урушлари тарихида муқобили йўқ ҳодисадир. Бу уруш Александр I даврида бошланди, Николай I шоҳлиги давомида олиб борилди ва Александр II давридагина тугади, Тоғлиқлар томонидан унга Қозимулло, Ҳамзатбек каби имомлар бошчилик қилдилар. 1834 йилдан бошлаб эса имом Шомил раҳнамолик қилди. 1840 йилда имом Шомилга Чечения қўшилгач уруш умумкавказ жангига айланди. Кавказ уруши ҳақида жуда кўллаб инқилобгача чоп этилган ўрис ва хорижий адабиётлар мавжуд. Урушда бевосита қатнашган ўрислар анча холис ёзганлар. Уларни тоғлиқларнинг ўз озодлиги учун мурасасиз кураши лол қолдирган эди. «Московские ведомости»нинг муҳбири ўз рўзномасига Кавказ жанггоҳидан шундай хабар қилади: «Чеченияда фақат биз-

нинг отрядлар турган жой бизники холос, отряд ўрнидан қўзгалган заҳоти жой қўзғолончилар қўлига ўтади».

Замондошлар нафақат тоғликлар жасоратидан, балким уларнинг йўлбошчиси Шомилнинг саркардалик даҳосидан ҳам хайратга тушганлар. Имомат ҳудудида саёҳатда бўлган ёзувчи Александр Дюма Парижга юборган мақоласида: «Шомил барча ўрислар ҳукмронлигига қарши курашаётган паҳлавондир», — деб ёзган. Маркс Шомилни «буюк демократ», деб атаганди.

Ўрис бадий адабиётининг салафлари — Пушкин, Лермонтов ва Толстой (сўнги иккови — Кавказ уруши қанташчилари эди) бу урушни қораладилар ва тоғлиқларга ҳамдардлик изҳор этдилар. Энг ашаддий босқинчи — Кавказ урушининг биринчи бош қўмондони генерал Ермолов ҳақида Пушкин шундай ёзган:

Юришларинг қора мараздай
Қавмларни ўлдирди, қирди...

Лермонтов Кавказ тарихига буюк озодлик куйчиси бўлиб кирди. Шоирнинг бу сатрларини ҳамма ёдида сақлайди:

Кавказ, олис мамлакат!
Мунис Эркнинг макони!
Қалбинг — лиммо-лим ҳасрат,
Чеҳрангда уруш қони!

Бу буюк ўрис кишиси тоғликлар фалсафасини чуқур англаб, «Исмоилбей»нинг кириш қисмида шундай ёзади:

Ёввойндир жарликлар қавми,
Худоси — эрк, қонуни — уруш...
Жиноятмас ёвни ўлдириш;
Дўстлик қатъий, қасос — қатъийроқ;
Дўстга — дўсту қонга — қон асос,
Севги каби чексиздир қасос.

Расмий маълумотларга қараганда Кавказда ҳаракат қилган ўрис армияси 200 минг кишини ташкил этган (чор генерали Фадеевнинг ёзишича, урушнинг сўнги йилларида уларнинг сони 280 минг кишига етган эди). Уша пайтдаги мезонлар бўйича бу катта рақам (эслаб кўринг, Напалеонга қарши ўрисларнинг армияси 240 минг кишига етганди, холос). Шомилнинг қўшини эса даҳшатли ўрис артиллериясига қарши қўлбола қурооллар билан курашаётган 20 минг атрофида киши эди, бунинг устига ўрисларда Қрим урушидан сўнг пайдо бўлган тоғликларга номаълум қирқма қурооллар ҳам бор эди.

Партиянинг «бош йўли» неча бор ўзгарган бўлса, совет тарихчиларининг Кавказ урушига муносабати ҳам шунча бор

ўзгарди. Аввал Шомилни Маркс айтгандай «буюк демократ» атадилар, Кавказнинг забт этилиши — чоризмнинг мустамлакачилик босқинчилиги дейилди. Кейин Шомил жаҳолатпараст ва ҳатто турк айғоқчиси аталди, Кавказнинг забт этилиши эса «ёвузликнинг кичкинаси» экан. Ниҳоят, тарих фанида кавказлик янги олим пайдо бўлди ва «ёвузликнинг кичкинаси» ҳам ёвузлик эканини англаб, Кавказнинг забт этилиши ёвузлик эмас, буюк «тарихий тараққиёт» эканини айтди. (...)

Аввал кўрсатиб ўтганимиздай, Туркистон ва Кавказ халқлари Октябрь инқилоби ғалабаси ва большевойлар фирқасининг ўрис бўлмаган халқларнинг Россиядан эркин чиқиш ҳуқуқи ҳақидаги қайта-қайта баёнотларига ишониб, ўз мустақил давлатларини туздилар, аммо бу давлатлар тезда икки ўт орасида қолди, бир ёнда — Ленин ва Троцкийнинг Қизил Армияси, иккинчи ёнда — Колчак ва Деникиннинг Оқ армияси. Чоризм армиясининг собиқ офицерлари «ягона ва бўлинмас Россия» учун курашаётганларини кўриб, большевойларнинг халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини ташвиқот қилаётганларига учиб, ўрис бўлмаган халқлар большевойларга ён босдилар, ҳатто уларга оқ гвардиячиларни енгшида кўмаклашдилар. Сталин большевойлар ана шу ёрдам туфайли ғалаба қилганларини тан олган эди: «Ўрис пролетариати собиқ Россия империясининг эзилган халқлари ёрдамида Колчак ва Деникинни енгмаганида Россияда инқилоб ғалаба қила олмасди» («Вопросы ленинизма», 52-бет).

Ана холос, большевойлар озод бўлиш умидида юрган ерли халқлар ёрдамида Колчак ва Деникинни 1920 йилда енггач, ўша заҳоти Туркистон ва Кавказни иккинчи марта — бу гал Қизил Армия билан босиб олишни бошладилар. (...)

РОССИЯ ВА СССРдаги МУСУЛМОН ХАЛҚЛАР

Ислом — буюк соҳибқиронлар дини — вақт ўтиши билан Осиё ва Африкадаги босиб олинган ва тобе қилинган мустамлака халқларнинг ҳам динига айланди. Бу икки қитъада араб сарбозларининг ортидан борган еврўполик мустамлакачилар мусулмон халқларини жисмонан енгган бўлса ҳам, уларни ҳеч қачон руҳан енга олган эмас. Марказдаги миссионерларнинг ҳеч бўлмаганда араблар босиб олгунча христианликни эътиқод этган халқларни яна христиан динига қайтаришга уринишлари ҳам асосан зое кетди. Араб Шарқи мамлакатлари муносабати билан бир машҳур совет шарқшуноси ёзади: «Бу аввал христиан бўлган мамлакатларда ўрта асрларга келиб ерлик аҳолининг асосий қисми исломга ўтган, аммо ҳеч қачон мусулмонлар христианликни қабул қилмаганлар» (Е. А. Беляев. «Мусульманское сектанство. Москва, 1957 йил. 152-бет).

Мутахассис бўлмаган киши бир неча аср иудаизм ва насронийлик каби дунёвий динлар ҳукмронлик қилган ерда ўрта

асрларда туғилган исломнинг бу қадар машҳур бўлиб кетганини на тушуна олади, на тўғри баҳолай олади. Мустамлака халқларнинг динига айланган исломнинг янги ва энг янги даврдаги ютуқлари эса анчайин тушунарлидир. Ислом христианликдан фарқли ўлароқ ўзида нафақат диний таълимот («Дин»), балким давлат таълимотини («Шариат») ҳам мужассам этган. Бунда ҳам илоҳий, ҳам фоний дунё бир олий суверенда — аввал Муҳаммадда, кейин эса халифаларда жамланди. Шунинг учун ислом дини эҳтиқод бўла туриб, айни пайтда аввал арабларнинг салб юришларида, кейин мустамлака халқларининг миллий озодлик ҳаракатида (Туркистондаги «босмачилик», Кавказдаги «муридчилик») миллий-сиёсий кучга айланди.

Ислом ақидаларига келсак, ислом араб қабилаларининг насронийлик, иудаизм ва зардуштийлик эҳтиқодлари улгиларидан келиб чиққан ҳосила деган назария бор. Агар у ҳосила бўлса, бу буюк ҳосилалар, зеро ислом инсониятнинг дунёвий динлар таъсир доирасидан ташқаридаги қисми руҳий эҳтиёжни қондириб келмоқда.

Тарих қарама-қаршиликлари хуш кўради.

СССР ҲУДУДИДА ИСЛОМНИНГ ТАРҚАЛИШИ

СССРнинг ҳозирги ҳудудида — Кавказ ва Урта Осиёда — арабларнинг қўшинлари Муҳаммаднинг биринчи ворислари давридаёқ пайдо бўлган эдилар — Озарбайжонни халифалик 639 йилда забт этди (Муҳаммад ўлимидан сўнг етти йил ўтгач). Доғистон 642—643 йилда босиб олинди. 634—674 йилларда араблар қўшини Амударёни кечиб, Бухоро ерларига қадам қўйди. Бухоро шоҳлиги ва унга қўшни Амударё ортидаги ҳудудларни араблар 706—716 йилларда забт этдилар. Урта Осиёдаги ўн бешга яқин феодал давлатлар халифатга қўшиб олинди. Аввал мавжуд бўлган кўп сонил маҳаллий динлар куфр деб эълон қилинди, аҳоли аста-секин исломга сиғинтирила бошланди. Исломлаштириш жараёнини тезлаштириш мақсадида араблар мусулмонликни қабул қилган маҳаллий аҳоли вакиллариини жон солиғидан озод қилдилар. Араб саркардалари нафақат буюк жангчилар, балким ажойиб руҳиятчилар ҳам эдилар. Улар қилич билан юртларни эгаллаган бўлсалар, одамларни сўз билан, эҳтиқод билан, янги дин ҳақидаги ҳикоя ва кўргазмалар билан забт этдилар. Бунда улар ислом дини билан забт этилган халқларнинг одатларини келиштириш йўлидан бордилар. Ислом миллий либосларга бурканди. Халифалар Муҳаммад каби ҳам дин пешвоси, ҳам давлат раҳбари эдилар. Ислом ва унинг ҳуқуқшунослиги — шариат келгиндилар ҳокимияти тугагач, Урта Осиёдаги бўлғуси миллий теократик давлатларнинг ташкилий асси бўлди. Ислом Урта Осиё халқига зид таркидунёчиликни ҳам тарғиб этмади. Пайғамбарнинг ҳадисларида айтилади: «Сизларнинг яхшиларингиз нариги дунёни деб бу

дунёдан кечадиганингиз эмас ва бунинг аксини қилувчи ҳам эмас: сизларнинг яхшиларингиз нариги дунёдан ҳам, бу дунёдан ҳам умидворларингиздир».

Ислом ва насронийликнинг инсонга муносабатини қиёслаб, совет муаллифи шундай хулоса чиқаради: «Насроний ўз эътиқодининг талабини бажариш учун Оллоҳ ва эътиқод йўлида ўзидан кечиши керак; мусулмондан шариат ўз ишлари қаторида Оллоҳни ва яқинларини унутмасликни, керак пайтда намоз ўқиб туришни, мулкнинг бир қисмини бева-бечораларга садақа қилиб туришни талаб этади». Кўпгина совет мулликлари исломнинг ютуқларини унинг қайишқоқлиги, одамларга яқинлиги, маҳаллий эътиқодлар, одатлар, маросимларга мослашувчанлиги билан изоҳлайдилар...

Марказлашган ўрис давлатини барпо этгач, Россия Волга, Сибирь, Урта Осиё ва Қавказдаги мусулмон халқларни бўйсундиришга киришди. Бу иш осон кўчадиган эмасди, шунинг учун бу воқаларнинг халқларини забт этиш жараёни анча узоққа чўзилди. Бу ерда нафақат икки дунё (Оврўпа ва Осиё) бир-бирга қарши турарди, балким икки дин (насронийлик ва ислом) юзлашган эди. Икки томон ҳам урушга миллий-диний тус берардилар: босқинчи ўрис кўшинлари православлик байғи остида ҳужум қилсалар, ҳимояланаётган мусулмонлар исломнинг яшил байроғи остида «муқаддас уруш» («Ғазовот») олиб борар эдилар. Ҳамма мусулмон халқлари Россияга узоқ курулди қаршилик кўрсатдилар. Қозон (1552 йилда) ва Аштархон (1556 йилда) хонликлари Иван IV давридаёқ забт этилган бўлса, Екатерина II даврида Қрим хонлиги (1772 йилда) босиб олинди. Қавказ халқларининг тобе этилиши XIX аср давомида кечди — 1813 йилда Озарбайжон (Пруссия урушидан сўнг) қўлга киритилди. 1859 йилда — Доғистон ва Чечения, 1864 йилда Черкесия босиб олинди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Урта Осиё мусулмон халқларининг забт этилиши бошланди. Аввал бўйсундирилган татар ва бошқирларга нисбатан зўрлаб чўқинтириш сиёсати олиб борилди. Қатор татар ва бошқир иёёнларидан сўнг, шунингдек, кўпчилик бошқирлар қатнашган машҳур Пугачев қўзғалонида кейин мусулмонларни зўрлаб православликка чўқинтириш сиёсати хато экан деган қарорга келинди. Екатерина II исломни ошқора қилди ва уни татар ва бошқир аҳолисининг қонуний дини сифатида тан олди. Александр II даврида 1872 йилда Кавказортида, 1878 йилда Оренбургда, кейин Уфада «Муҳаммад умматларини бошқариш учун диний мажлислар» ташкил этилди. Худди шундай диний бошқарма 1831 йилдан бошлаб Қримда фаолният кўрсата бошлади. Уларнинг раҳбари — муфтийлар — ички ишлар вазирлиги томонидан тайинланиб, маблағ билан таъминланарди. Яқиндагина забт этилган мамлакатларда — Урта Осиё ва Шимолий Кавказда диний бошқармалар йўқ эди. У ердаги ҳарбий бошлиқлар — генерал-губернаторлар — диний ишларга ҳам бевосита бошчилик қилардилар. Мусулмонлар диний адабиётини чоп

этиш бошланди. (Қозонда Қуръон нашр этилди). Янги ўрта ва олий диний мактаблар, мадрасалар очилди. Биргина Ўзбекистонда 400 мадраса бор эди, диний мактаблар эса ҳар бир қишлоқда мавжуд эди. Россияда Қуръон ўрис тилида ҳам нашр этилди. Қуръоннинг ўрис тилига биринчи таржимаси Петр I буйруғига асосан амалга оширилган. Қуръон Россиядаги биринчи фалсафа фанлари доктори — П. В. Постников томонидан таржима қилинди. Бу таржима Петербургда 1716 йилда «Алко-ран о Магомете и закон турецкий» номи билан босилди. Кейинги таржималар 1870 йилда (Қозон), 1880 йилда (Москов) ва совет даврида Крачковский таржимаси 1963 йилда (Москва) босилиб чиқди.

Ўрис империясининг инқилобдан аввалги мусулмон руҳонийлари нафақат мусулмон халқларининг олий диний раҳбари эди, балким улар уюшган миллий-сиёсий куч ҳам эдиларки, ўрис ҳукумати бу билан ҳисоблашар эди. Улар иқтисодий кучга ҳам эга эдилар — мусулмон ташкилотлари вақфларга — маҳитларга васият қилинган ҳаракатдаги ва ҳаракатсиз мол-мулкка эга эдилар. Вақфларнинг саҳоватхоналари (беморхоналар, кексалар, бевалар, етимлар учун бошпаналар) мавжуд эди. Уларнинг ихтиёрида муридлар текин ишлаб берадиган ер майдонлари ҳам бор эди.

Россия империяси мусулмон руҳонийларининг ўз халқлари тарихи олдидаги буюк хизматлари шунда эдики, улар диндошлари онгига янги тушунчани сингдирдилар — ирқи, тили ва ҳудудларига қарамай, барча мусулмонлар ягона руҳий, тарихий ва ижтимоий бирликдир, улар имон ва қисмат ила ўзаро бирлашганлар.

Мусулмон руҳонийларининг аҳволи ва шариат ҳукмбардорлигининг ҳоқимият даражаси турли ўлкаларда турлича эди. Ўрта Осиёда Россияга тобе ҳисобланган Хива ва Бухоро хонликлари сақланиб қолган эдики, уларнинг ички мухторияти — «иттифоқдош жумҳуриятлар» ҳуқуқидан мислсиз кенгроқ эди. Масалан, Бухоро амири, халифаликлар анъанасига кўра, айни пайтида ҳам дунёвий, ҳам диний олий ҳоким эди, у юртни ислом бўйича бошқарар, маъмурий ҳужжатлар чиқарарди, лекин қонунлар яратилмасди, ҳамма қонунлар шариатда баён қилинган. Шариат қонунларининг талқинчиси сифатида, олий руҳонийлар амирга таъсир ўтказишар, баъзан чиқарилган фармонларни бекор қилишга мажбур ҳам эта олардилар. Давлатнинг амирдан кейинги биринчи шахси шайх ул-ислом бўлиб, у шариатни тушунтириб берарди. Иккинчи шахс қози калон эдилар. Россия империясига бевосита қўшиб олинган жойлардаги — Туркистон генерал-губернаторлиги ва Кавказ ноиблиги генерал-губернаторликларидagi руҳонийларнинг таъсири бир оз камроқ эди.

Шуниси қизиқки, машҳур совет шарқшунослари исломнинг мусулмон элатларининг миллатга бирлаштирувчилик вазифасини тан оладилар. Т. Саидбоев ёзади: «...Ислом турли қавмлар

ва қабилаларнинг этник бирлик сифатида шаклланишида ёрдам қилган».

Буларнинг бари шунга олиб келдики, бир томондан, ҳамма учун баробар руҳий асос — ислом заминиди алоҳида қабилалар эмас, ягона халқимиз, деган умумий онг шаклланди, иккинчи томондан, ҳамма учун умумий асос — ислом барча мусулмон халқларни қон-қардош қиладики, уларда бир мақсад — барча мусулмон халқларидан ягона давлат барпо этишдир (панисломизм назарияси). Собиқ чор империяси мусулмон халқларнинг қарийб барчаси (Кавказ ва Тожикистон тоғликларининг кўпчилигидан бошқа) туркий халқлар эканини ҳисобга олсак, бошқа ғоя юзага келади — қони бир, имони бир Туркия билан яқдилликда ягона туркий давлат барпо этиш лозим (пантуркизм ғояси).

Ислоннинг турфа феъл, тез-тез бир-бири билан ёвлашиб турадиган қабилаларни бирлаштирувчи хизматида унинг ижтимоий тузилмалари ҳам муҳим ўрин тутди.

Ислон динининг ижтимоий фалсафасига синфийлик, оқсуяклик, қалондимоғлиқ руҳи ётдир. Ислон халқларга: «Ҳамма одамлар оға-инидир», қуллар ва қулдорлар бўлмаслиги лозим, деган шиорни олиб келди. Шунинг учун ҳам Муҳаммад алай-ҳиссалом ҳаётликларидаёқ биринчи мусулмонлар араб қуллари эдилар. Шу муносабат билан бошқа динларда йўқ нарса — ислом масжидлари ички ташкилотининг демократиклигини таъкидлаш лозим. Ислонда руҳоний-маъмурий поғоналар, юқоридан тайинланадиган руҳоний отахонлар йўқ... Мусулмон жамоаларининг дин пешволари — қозилар, имомлар, мулалар диндорларнинг ўзи томонидан умумий сайловларда сайланади, бунда заифаларнинг иштирок этмаслиги Қуръонда таъкидланган бўлмаса-да, маҳалий одатлар шуни тақозо этади (Қуръонда таъқиқ бўлмаса ҳам, аёллар масжидларга ҳам бормайдилар). Мадрасаларда руҳонийлар тайёрланса-да ислом асосарини биладиган ва масжидда намозга бошчилик қила оладиган ҳар бир мусулмон диний жамоага имом бўлиши мумкин.

Ислон Урта Осиё ва Кавказнинг забт этилган халқлари орасида маданий-маърифий вазифани ҳам ўтаган — уларга арабча имло олиб келган. 1925 йилда арабча имло лотинчага алмаштирилди, кейин лотинча имлони ўрис имлосига алмаштирилди.

Православ империяда ислом етимдай қурилди, бу табиийдир, аммо ислом буткул етимча эмасди. Биринчи ўрис инқилоби даврига келиб, Россиянинг исломга эътиқод қўйган халқлари орасида мусулмон халқларини ягона миллий-ижтимоий бирлик деб таниш тушунчаси етилиб, шаклланди. Бу гал гап умуман мусулмонлар ва ислом ҳақида бораётган эмасди, гап бу гал янги миллий-сиёсий дунёқараш ҳақида борадики, унга биноан империядаги барча мусулмон халқлар дини, маданияти, тарихи, анъаналари, тили ва ҳатто ҳудуди бўйича бирлигининг ўз алоҳида дунёсига тегишлидир. Бу ерда миллат бўлиб бирла-

шишнинг барча шартлари бор, фақат мустақиллик етмайди. XIX—XX аср чегарасида Россия ва Туркияда бир вақтда юзага келган исломчилик ва туркийчилик ҳаракатлари айнан ана шу мустақилликни ихтиёр этган эдилар. Ўрис ҳукумати, кейин совет ҳукумати бу ҳаракатда Туркиянинг қўли бор деб ҳисоблар ва уни қувғин этарди... Биринчи ўрис инқилобидан сўнг эътиқод, сўз, матбуот, йиғилиш ва сиёсий уюшиш эркинликларини эълон қилган «1905 йил 17 октябрь Манифести» баён этилганидан кейин мусулмонлар ҳаракати учун ҳам фаолият шароитлари кескин ўзгарди. Бу чоризм мусулмонлари тарихида биринчи марта 1905 йил охирида мусулмон халқларининг I Бутунроссия қурултойини чақириш имконини берди. Бу қурултойда империя мусулмонларининг қримли йўлбошчиси Ислом Гаспиринли бошқарган биринчи сиёсий партияси—«Иттифоқ» тузилди. Янги фирқанинг икки қаноти мавжуд эди—исломчи «консерваторлар» мусулмон халқларининг Россиядан ажралиб чиқиши учун курашсалар, туркийчи «тараққийпарварлар» («жадидлар») ўрис кадетлари («халқ эрки партияси») дастуридай йўл билан империя ичида мухторият тарафдори эдилар. Давлат Думаси сайловларига барча мусулмонлар ҳам қатнаша олганлари йўқ, қатнаша олганлари тўрттала думада ягона умумий «мусулмон фракцияси»ни тuzдилар. 1917 йил февраль инқилобидан сўнг мусулмон халқлар ҳаракатининг кураши диний шаклга кирди, бир ерда тўла мустақиллик учун курашсалар, бошқа ерда мухторият талаб қилар эдилар. 1917 йилнинг майидаги Кавказ тоғликларининг I қурултойи ислом давлати тузишни талаб қилди, кейинчалик имом Узун Ҳожи «Шимолий Кавказ амирлиги» номи билан бу давлатни эълон этди. Уша 1917 йилда Қрим муфтийси Челабиев Қрим миллий директорияси ҳукуматига раҳбарлик қилади. 1917 йил ноябрь-декабрида Туркистон халқларининг I фавқулодда қурултойи Туркистонда шариат асосида мухторият талаб қилди ва «Қўқон мухторияти» барпо этилганини эълон этди. Бўлғуси «ислом армияси» (босмачилик) ўзаги сифатида мусулмон қўшинлари тузила бошланди. Бироқ мусулмон халқлар ўзларининг тўла миллий мустақилликларини ва Россия таркибидан чиқишларини ҳокимиятни бошавойлар босиб олгач эълон қилдилар.

Бошавойлар ҳокимият илинжида юрганда ва уни қўлга киритган дастлабки йилларда мусулмонлар масаласида ўта эҳтиёткорлик ва омилкорлик билан иш кўрдилар. Масаланинг буткул мураккаблиги ва уни ечиш учун қайишқоқ усуллар зарурлигини ҳисобга олиб, мусулмонлар масаласини бошавойлар икки қисмга бўлдилар: 1. Мусулмонлар масаласи (барча мусулмон халқларини назарда тутганда) сиёсий-миллий масаладир. 2. Мусулмонлар масаласи маданий-диний масаладир.

Масаланинг биринчи қисмини ечиш учун иккинчи (маданий-диний) қисмига нисбатан юксак услуби қайишқоқлик лозим эди. РКП(б) дастури ҳам шуни талаб қилади, унда «миллий туйғуларнинг қолдиқларига алоҳида эҳтиёткорлик ва алоҳида

эйтибор лозим»лиги таъкидланди. Большевойлар фирқасининг бу кўрсатмасини Сталин шундай талқин этади: «Яъни, масалан, Озарбайжон хонадонларини тикилинч қилиш учун тўғридан-тўғри йўл бизнинг озарбайжонларни чўчитади, чунки улар негадир ўз хонадонларини, уй-ўчоқларини дахлсиз, муқаддас деб биладилар, шунинг учун бизга ойдин бўладики, озарбайжонлар хонадонини зичлаштиришнинг тўғридан-тўғри йўли ўрнига билвосита, орқаворот йўлларга ўтиш керак. Ёки яна: агар доғистонлик омма диний хурофотга қаттиқ чалинган бўлса, коммунистларга «шариат асосида» эргашса, бу ерда динга қарши очиқ кураш ўрнига яширин, анча эҳтиёткорона йўлларни топиш лозим» ва ҳоказо.

Қисқаси: «бирдан коммуналаштириш» учун от чоптиришлар ўрнига бу халқларни советлаштиришнинг узоқ ўйланган ва ус-томон сиёсатига ўтиш шарт».

Худди шу фикрни Ленин ҳам бизга маълум бўлган 1921 йилги «Кавказ коммунистларига Мактуб»ида билдиради, хатда ёзилишича: Кавказ коммунистлари «бизнинг усулимизни такрорламасинлар»; уни «маҳаллий шарт-шароитларга мослаб олсинлар... Майда буржуазия, зиёлилар ва айниқса деҳқонларга кўпроқ мулойимлик қилинсин...» (...)

1917 йил декабрида совет ҳукумати мусулмонларга ўз вақтида подшоҳ ҳукумати мусодара қилган ва Давлат оммавий кутубхонасида сақланаётган Муқаддас Қуръоннинг «Усмони» нусхасини қайтариб бериш ҳақида қарор чиқарди. Бу муқаддас китоб 1917 йил декабрида Петроградда ўтган Мусулмонлар қурултойида тантанали равишда топширилди. 1918 йил январида Миллатлар халқ комиссариати қарори билан Оренбургдаги масжид («Карвон Сарой») бошқирдларга берилди. Қозоғистондаги Суюмбек минораси (қадимий татар давлатининг миллий-диний ёдгорлиги) татарларга топширилди. Ўрта Осиё, Қозоғистон, Кавказ ва Қримнинг мусулмон халқларига ҳам чор ҳукумати мусодара қилган худди шундай қатор диний-тарихий ва миллий осори атиқалар қайтарилди. Буларнинг бари мусулмонлар кўз ўнгиде совет ҳукуматининг обрўйини кўтарди. Большевойларнинг айёрона усулини ҳали англашмас эди, бу усул мева берди. Бунинг устига большевойлар мусулмон минтақаларда коммунизм ва шариат қарама-қарши эмас, бир-бирига мосдир, деб ташвиқот қила бошладилар. Шунинг учун ўша пайтда мусулмон руҳонийларининг бир қисми: «Шариат совет ҳукумати учун!» деган шиорни олға сурди.

Сталин 1921 йилда Доғистон ва Тўра вилоятлари халқларининг қурултойларида «совет шариатчилари» шиорини ошкора қувватлаганда айнан ана шу «Совет шариатчилари» ҳаракатини назарда тутган эди (Туркистонда Бобоҳон, Татаристонда Расулов, Доғистонда Тарко Ҳожи, Чеченияда Али Минтаев ва Сугейиб мулло, Қабардада Катхонов ана шу ҳаракатнинг машҳур мафкурачилари эдилар).

Мусулмон халқларининг сиёсий ва диний ишларига амалий раҳбарлик қилиш учун миллатлар халқ комиссариати қошида махсус «Мусулмон комиссарлиги» тузилди. У айнан ҳарбий «комиссариатлар» каби миллий белгига қараб эмас (польшаликлар, литваликлар, белоруслар ва ҳоказо), диний равишда барпо этилди. (...)

Шунга қарамай, мусулмон зиёлилари ва руҳонийларининг анча кўзга кўринган вакиллари мусулмонлар масаласида бошавойлар иккиюзламачилик қилаётганларини, мусулмон халқларини «советларча тараққиётга» йўналтириш учун ташвиқотнинг юзсиз воситалари ва ҳатто («коммунизм ва шариат мос»га ўхшаш) алдовдан ҳам фойдаланаётганларини аниқ тушунидилар. Шу муносабат билан мусулмон демократик ташкилотлари бошавойларга қарши анча таъсирчан ишларни бошлаганда совет ҳукумати қатағон йўлини тутди — у Петрограддаги «Марказий Мусулмон Кенгаши» ва унинг Москвадаги бўлими — Миллий Шўро «Бутунроссия Мусулмон Ҳарбий Кенгаши»ни ёпиб қўйди. Улар «тор-миллатчилик» ва «буржуа-миллатчилиги»да айбландилар.

Совет ҳокимиятининг биринчи йилида большевизмнинг мусулмон юртларга ҳуружи тинч йўл билан кечган бўлса, 1919 йилдан бошлаб мусулмонларнинг қаршилиги кучайган сари бошавойлар Урта Осиёда ўзларининг кенг қўламда режалаштирилган ҳарбий-стратегик мақсадларига: Туркистонни Қизил Армия билан босиб олишга киришдилар.

Ана шу пайтда машҳур босмачилик ҳаракати («босмоқ» — туркийда «эгалламоқ», «ҳужум қилмоқ»дир) яна бошланди. Босмачилик ҳаракати биринчи марта XIX асрнинг 60-йилларида Россия эндигина босиб олган Урта Осиё водийларида — Туркистон ўлкасида Бухоро ва Хоразмда юзага келган эди. Совет тарихчилари ўз вақтида чоризм босқинчиларига қарши босмачиликни «тараққийпарвар миллий-озодлик ҳаракати» сифатида тан олган эдилар. Энди кўҳна босмачилик совет босқинчиларига қарши чиққанда, аёнки, унга муносабат ҳам ўзгарди. (...) Босмачилар ўзларини «Ислом лашкари» деб атадилар. Босмачиликка сиёсий раҳбарликни икки ташкилот — «Шўрон Ислом» («Ислом Кенгаши») ва «Шўрон Уламо» («Олимлар кенгаши») амалга оширар эди. 1919 йилнинг кузида Қолчакни тор-мор этган Қизил Армия Туркистонни забт этишга қаттиқ киришди. Алоҳида муҳим Туркистон fronti ташкил этилиб, унга Фрунзе, Куйбишев, Рудзутак, Элиава каби кўзга кўринган бошавойлар раҳбарлик қилдилар. Босмачилик ҳаракатини халқ ҳамма жойда оммавий қўллаб-қувватлаганини кўрган совет ҳукумати аввалги ҳийласини ишлатди — «Ислом лашкари»ни Туркистоннинг миллий армияси деб тан олишга, совет ҳокимиятини тан олган лашкарбошиларни қўшин раҳбари қилиб қолдиришга ваъда берди. Ҳийланинг мақсади — вақтдан ютиб, оқлар ҳаракати тор-мор этилгач ҳамда Польша билан уруш тугагач, Туркистонга Қизил Армиянинг бўшаган янги қўшинларини келти-

риш эди. Макр ошкор бўлгач, босмачилар яна бош кўтардилар. Лекин энди кеч бўлган эди. Большавойларга алданиб қолган ҳалол «Ислом лашкарларини» Қизил Армия тенгсиз жангда енгди, шунга қарамай айрим босмачи гуруҳлари 1926 йил охиригача ҳам курашдилар.

Айтиш лозимки, Қизил Армия эгаллаб олган мусулмон юрларда большавойлар ўта эҳтиёткорона ва жуда қайишқоқ миллий-диний сиёсат юргиздилар. Ленин фалсафада хаёлпараст бўлса ҳам, сиёсатда реалист эди, у фирқанинг 1919 йилги VIII съездида ўзининг ўта тиришқоқ шогирдларига шуни уқтирган эди: бўйсундирилган мусулмон юрларда коммунизм ва атеизмни ташвиқот этиб бўлмайди, у ерда «эксплуататорлар»ни ҳам ағдарिश мумкин эмас. Ленин айтган эди: «Биз ханузгача ўз муллалари таъсирида юрган қирғиз, ўзбек, тожик, туркман каби халқларга нима ҳам дея оламиз?.. Биз бу халқларга келиб: «Сизни эзиб ётган эксплуататорларни ағдарамиз?»— деб айта оламизми? Биз бундай қила олмаймиз, чунки улар бизга эмас, ўз муллаларига тамоман ишонадилар». Ленин ислом қўрғонини олисдан ва зимдан йиқитишни маслаҳат беради. Шунинг учун Бухоро ва Хива хонликлари асраб турилди, 1920 йилда уларни Бухоро халқ Совет жумҳурияти ва Хива халқ Совет жумҳурияти, деб қайта номлашди. Мусулмон юрларда дастлабки пайтда вақф мулклари қайтарилди, янги мадрасалар очилди, шариат қозилари сақланди, ҳатто «тараққийпарвар мусулмон руҳонийлари»нинг вакиллари коммунистик партияга ҳам қабул қилинди. (...)

Ҳокимият эгарига мустаҳкам ўрнашиб олгач, большавойлар «мусулмонона» усулларини тўхтатиб, совет империясининг мусулмон ўлкаларида коммунизмнинг пировард мақсадларини амалга оширишга киришдилар, шунда яна Кавказ, Татаристон, Туркистонда кучли исёнлар қўзғалди: айниқса Бухоро ва Хоразмда янги босмачилик ҳаракати авж олди. 1922 йилнинг апрелида исёнчилар Самарқандда бирлашган Мусулмон Туркистон Конгрессини чақирдилар. Конгресс тантанали равишда шариат қонунларига тўла риоя қилувчи Туркистон туркий мустақил жумҳурияти ташкил этилганини эълон қилди. Бу ерда тайин хавф борлигини сезган большавойлар тезда янгидан ён босдилар. РКП(б) Марказқўмининг 1922 йил 18 майдаги қарори ва РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг 20 майдаги қарори билан яқинда исён арафасида барҳам берилган шариат қозиларини тикладилар, масжид ва мадрасаларга мусодара қилинган мол-мулкларни қайтардилар. Маориф халқ комиссарлиги қошида жойларда бўлимлари бўлган Бош вақф бошқармаси тузилди. Уларнинг тепасида давлатдан маош оладиган руҳоний шахслар қўйилиб, уларга вақфлар сақлаш, кенгайтириш ва ҳатто янги вақфлар ташкил этиш ҳуқуқи берилди.

Шўро тарихчиси ёзади: «Шу даврда Тошкентда ўлка тарихида биринчи марта Диний бошқарма (Маҳкамаи Шаръия) ташкил топди, уни исломнинг машҳур арбоблари бошқардилар.

Бошқарма котибият, бўлимларга эга бўлиб, улар мерос ва ниқоҳ, қўйди-чиқди ишлари, диндорларни тайёрлаш, ўқитиш ва ишга қўйиш, диний ўқув илмгоҳларини бошқариш ва ҳоказо масалаларни ҳал қилиш билан шуғулланардилар. Диний бошқарманинг барпо этилиши имомларнинг бирлашувига, уларни тайинлаш ва алмаштиришнинг маълум тартибга тушувига олиб келдики, бундай ҳодиса аввал кузатилмаган эди. Анъанага кўра имонлар маҳаллаларнинг обрўли шахсларидан сайланар ва ҳеч кимга бўйсунмас эдилар» (Саидбоев. «Ислом ва жамият», М. 1978 йил 146—147-бетлар). Совет ҳукумати мусулмон ўлкаларда ҳатто дам олиш кунини якшанбадан жумага кўчирди. Ўзбекистон комфирқаси Марказқўмининг котиби, кейинчалик Бухарин ва Риков жараёни бўйича отиб ташланган Акмал Икромов ўз маърузаларидан бирида очиқ тан олган эди: «Совет давлати ислом дини ва унинг ташкилотларига нисбатан қабул қилган чора-тадбирлар партиянинг ён бериши эмас, ўзини усулдир» (А. Икромов. «Танланган асарлар». Тошкент, 1972—1974 йиллар. 3-том. 301-бет). Буни исбот қилиш шарт эмас! Бу айёрона тадбирлар большевойларга қарши бош кўтарган исёнчиларнинг ичидан анча руҳонийларни ва кўпчилик халқни советлар томонга оғдирди. Руҳонийларнинг исёни бас қилган қисмини большевойлар 1923 йилнинг 23 декабрида ўзларига хизмат қилдирдилар. Улар барча муллалар иштирокида «Совет ҳокимияти исломга қарши эмас» деган шиор остида «умумлақайлар мажлиси»ни ўтказдилар, кейин бундай йиғинлар Ўрта Осиёнинг бошқа жойларида ҳам ўтказилди. Исломнинг «коммунизм билан оғалашуви» йигирманчи йилларнинг охирига келиб тугади. Ислом динини ашаддий ва изчил йўқотиш, мусулмон руҳонийлари ва зиёлиларни жисмонан ўлдириш, ҳатто миллий коммунистларни ҳам «партияга алдаб кириб олганлар» ҳамда «мусулмон руҳонийлари билан ошқора тил бириктирганлар» сифатида қатагон қилиш бошланди. Шундан бошлаб «мусулмон халқлари» иборасининг ўзини тилга олиш ҳам жиноят бўлиб қолди. XIII—XIV аср мусулмон меъморчилигининг муҳташам ёдгорликлари (Самарқанд, Бухоро) ғайрисломий музейларга айлантирилди, қишлоқ масжидларига омборлар жойлашди ёки бузиб юборилди.

Аммо ислом яшамоқда ва яшнамоқда. Совет Иттифоқининг мусулмон минтақаларида исломдаги ўта ашаддий таркидунёчилик, аслида диний-сиёсий, «оғалик» бўлган сўфийлар ҳаракатида мисли кўрилмаган уйғониш кечмоқда. Сўфийлар мафкураси бўлган тариқат Кавказла муридчилиги, Туркистонда босмачиликни уйғотади. Сўфийлар ҳаракатининг ижтимоий асоси бугун анча кенг — унга нафақат деҳқонлар, балким онгли ишчилар ва зиёлилар ҳам қатнашмоқдалар. «...»

Ислом тарихида мисли кўрилмаган воқеа юз берди — муслима аёллар масжидга ташриф буюрмоқдалар. (Суннийлик аёлга имом бўлишни, ҳатто масжидга қадам босишни таъқиқлайди, бундай таъқиқ Қуръонда йўқ, Муҳаммад алайҳис-салом

ҳаётлик пайтларида аёллар очик юз билан масжидга келар эдилар. Татаристонда аввал беркитилган мусулмон масжидларини очиш ташаббусини аёллар кўтариб чиқдилар. Мусулмон заифалар нафақат Татаристонда, балким Бошқирдистонда, Ашторхон, Ульяновск ва бошқа вилоятларда, шунингдек, Москов ва Ленинградда ҳам масжидга қатнайдилар. «...»

Хўш, қандай умумий хулосалар чиқариш мумкин?

Чор ҳукумати ярим аср осиелик мусулмон халқларини ямлаб, оврўполлик ўрислар империясига қўшиб юборишга уринди — ҳаракатлар зое кетди, худди шундай совет ҳукумати ҳам етмиш йилдан ортиқ бу халқларни бошшавойлаштиришга уринмоқда ва бу уринишлардан ҳам натижа йўқ. Бунинг умумий ва ўзига хос сабаблари бор. Умумий сабаблардан бири — руҳияти бир-бирига бегона икки дунё — Оврўпа ва Осиенинг азалий келишмовчилигидир. Ўзига хос сабабларнинг энг муҳими — исломнинг боқийлиги ва безаволлигидир, ислом Ўрта Осиеда, Татар-Бошқардистонда ва Кавказда 1200 йиллик ҳукмронлиги даврида эътиқоддан ўсиб миллий ҳаёт мағзига айланди, урф-одатларни, одамларнинг хулқ-атвори ва руҳиятини СССР мусулмон халқлари учун умумий ягона руҳий дунё сифатида шакллантирди. Бошшавойлардай зolim ҳокимлар ҳам ислом дунёсини на ажратиб, на йўқотиб бўлмаслигини тушунардилар, руҳан енгилмас мусулмонларни фақат жисмонан ўлдириш мумкин эди, Сталин бундай қирғинларни изчил ва доимий амалга оширди. «...»

Хўш, Сталин уюштирган қирғин ва очликдан қанча мусулмон аҳолиси ҳалок бўлган? Аниқ жавобни фақат КПСС Марказий Қўмитаси ва КГБ биледи. Шунга қарамай, мусулмон аҳолисининг ўсиш даражаси ҳақида расмий совет маълумотлари ҳам бор. Бу маълумотлардан мазкур саволга қисман жавоб топиш мумкин. Мана, мусулмон аҳолисининг чор ҳукумати ва СССР забт этганидан кейинги даврдаги ўсиш жадвали:

- 1880 йил — 11 милён;
- 1910 йил — 20 милён;
- 1923 йил — 30 милён;
- 1959 йил — 24 милён;
- 1970 йил — 35 милён;
- 1979 йил — 43 милён;
- 1988 йил — 50 милён атрофида (тахминан)

Мен партия XII съезди қароридан олган 1923 йил маълумотлари бўйича СССРда ўша пайтда 30 миллион мусулмон яшаган, 1959 йилги рўйхатга олиш натижаларига кўра Сталин зўравонлиги даврида мусулмон аҳолисининг сони 24 миллионга тушиб қолди, ахир, бунинг устига мусулмонлар кўп болали эдилар. Нега кўпаймадилар, камайдилар?

Ана шу 6 миллион кишини сталинча қатағон ва 30-йиллардаги сунъий очлик, шунингдек, уруш ва урушдан кейинги даврининг қурбонлари санасак бўлди.

Бироқ — энг ҳайратлиси — на Сталиннинг 30 йиллик жисмоний қатағони, на даҳшатли давлат атеизм машинасининг 60 йиллик руҳий зўравонлиги мусулмонларни ўз динидан, қайтара олмади. Ҳатто 70 йиллик масжид, мадрасаларни бузиш, Қуръон тилавот қилиб, намозда имомга ўтадиган муллаларни ўлдиришдан кейин ҳам, совет маълумотларига қараганда, мусулмонларнинг 80 фоизи тақвадорлигини тан олади, қолган 20 фоизи эса Хрушчев айтгандай, ишхонада — коммунист, уйда — художўйдир. (...)

Ўзини худосиз ҳисоблайдиган одам ҳам ёлғиз қолганда қалбини тафтиш қилаверади. Шунинг учун туркистонлик шўро фаолларидан бири мен атеистман, амуо мусулмонман, деган эди, бу билан у ўз миллати ва маданиятини назарда тутарди. Шў жиҳатдан партиянинг СССРдаги мусулмон халқлари орасида исломни йўқотишга уриниши унинг умумий пировард мақсади: миллатларни йўқотишга уриниши каби бефойда ишдир.

Шарқий Оврўпа ва Осие мамлакатлари коммунистик партияларининг Совет Иттифоқи билан ўзаро муносабатлари тарихидан бизга маълумки, уларнинг манфаатлари тўғри келмай қолганда, умумий коммунистик мафкура эмас, ўз миллий манфаатлари устун келади. Броз Титонинг Сталиндан «ажралиб» кетишга коммунистик мафкурадаги келишмовчиликлар эмас, Югославиянинг миллий манфаатлари сабаб бўлди. Москов билан Хитойнинг ётлашуви коммунизм келажаги учун эмас эди, икки улкан коммунистик империя миллий-ҳудудий келишмовчилик асосида айрилишиб кетдилар, миллий манфаатлар олдида коммунистик ғояни ҳеч ким эсга олмади. (...)

Совет империяси ичида 30-йиллардан бошлаб маҳаллий миллатчилик асосий хавф, деб эълон қилинди, коммунизм ва ва миллатчилик тўқнашувида жисмонан коммунизм ғалаба қилса, руҳан маҳаллий ватанпарварлик устун эди. Далил керакми? Сталиннинг 30 йиллик ҳукмронлиги даврида ҳар йили мусулмон жумҳуриятлари «буржуа миллатчиларидан», «панисломчилардан», «пантуркистлардан» тозалаб турилди; бундан ташқари ежовчилик даврида Татар-Бошқирдистон, Туркистон ва Қавказдаги барча коммунистик мусулмон зиёлилари «буржуа миллатчилари» сифатида ўлдириб юборилди. (...)

Ҳар ҳолда «буржуа миллатчилиги» билан кураш Москов учун қандайдир натижа берди. Чингиз Айтматов «Огонёк» сажифаларида гувоҳлик берадики, Туркистоннинг масъул партия раҳбарлари мажлисларда ўз она тилларида гапиришга қўрқадилар, чунки миллатчиликда айбланишлари мумкин! Она тили — туркий тилда сўзлашувчи аҳоли сонини эслаб кўрсак, улугдавлатчи мансабпарастларни руҳий қатағон не қўйга солганини кўриш мумкин. СССРда туркий тилда деярли барча мусулмон аҳоли сўзлашади — бу 50 миллиондан зиёд одамдир, шундоққина қўшни Туркияда бу тилда 40 миллион аҳоли сўзлашади. Ҳаммаси 90 миллион. Бу ўрис этник миллатининг яр-

мига тенг келади. Туркий тилдай кенг тарқалган улуғ тилнинг вакили ўз халқи билан ўз она тилида гаплашишга қўрқади-я! Бу улуғдавлатчи ўрислаштирувчиларнинг ютуғи ва маҳаллий миллий қарамларнинг қўллигидир.

Большавойларнинг мусулмон сиёсати совет тузумининг барча босқичларида ўз ички боғлиқлиги ва изчиллигига эга бўлса-да 70 йил давомида унинг ҳар хил нусхалари ва қирралари қўлланди. Бу сиёсатнинг асосчиси бўлган Ленин эҳтиёткор, сабр-тоқатли, қайишқоқ эди. У асосий кучни ишонтиришга сарфлади. Унинг шогирди Сталин хусусий, гуруҳий, синфий ва миллий қирғинга зўр берди. Хрущёв қрим-татарлар ва Волгабўйи немисларидан бошқа Сталин қатағон қилган барча халқларни ватанига қайтарди, лекин миллий жумҳуриятларни одатдаги маъмурий-ҳудудий бирликларга айлантиришга уринди, миллий мактабларда она тилида ўқитишнинг мажбурий эканини бекор қилди. Брежнев даврида ҳамма ерда узоқ тинимсиз ўрислаштириш ўтказилди. Ошкоралик даври ҳозирча бир нарсани исбот қилди: ўрис бўлмаган миллатларнинг миллийлигини, эътиқодини йўқотиб бўлмади ва ҳеч қачон йўқотиб бўлмайди.

СТАЛИНДАН КЕЙИНГИ МИЛЛИЙ СИЁСАТ ХРУЩЕВ ВА БРЕЖНЕВ ДАВРИДАГИ МИЛЛИЙ СИЁСАТ

Сталин сиёсатда ҳисоб машинасидай совуққон, эринмайдиган ва ҳафсалали эди, у нафақат ўз имкониятлари чегарасини, балким ўз сиёсати йўналтирилган маъво табиатини ҳам билар эди. Жиноятчилардан чиққан сиёсатчи ва сиёсатчилардан чиққан жиноятчи бўлмиш Сталин жиноятчилик ва сиёсат қоришмасидан шундай тўлақонли ва сеҳрли дори тополдики, уни ҳам умумий, ҳам миллий сиёсатга қўллаб кўрди. Унинг бой сиёсий-жиноий умрномасида мағлубиятга учраган бирорта сиёсий уринишни тополмайсиз. Ҳатто чек-чегарасиз ҳукмдорга айланганда ҳам бирор марта эҳтиросларига эрк бермаган ва хўжа кўрсинга қарор қабул қилгани йўқ. Янги қарорларни ҳам, аввалгиларини қайта кўриб чиқишни ҳам тўла амалга оширишга мўлжаллаб тайёрлар эди.

Унинг меросхўри Хрущёв ҳамма нарсада Сталиннинг акси эди. Сталин ленинча янги иқтисодий сиёсатни ва сиёсатчиларни йўқотди —ўзи омон қолди. Сталин мамлакатнинг 80 фоизини ташкил қилувчи эркин чорикорларни йўқотди — омон қолди. Сталин Октябрь инқилоби ва фуқаролар урушида ғалабани таъмин этган Ленин партиясини гумдон қилди — омон қолди. Аммо миллий жумҳуриятларни йўқотиб ва бошқа миллатларни ўрисларга қўшиб тили ўрисча бўлган ягона коммунистик миллат яратиш масаласига келганда, Сталин ногоҳ тўхтади, гўё унинг кўнгли бу гал омон қололмаслигини сизди.

Хрущев Сталиннинг юраги дов бермаган ишни қилишга жазм этди. Унинг топшириғига кўра Суслов раҳбарлигида мафкуравий маҳкама СССРнинг ўрис бўлмаган миллатларини ўрисларга қўшиб юборишга тайёрлаш бўйича муфассал дастур тайёрлади. Бу дастурда тўғридан-тўғри зўравонлик белгилари йўқ, у масхарамуз ва мулойим қилиб: «Миллатларнинг гуллаб-яшнаши ва яқинлашуви»— деб аталади. Бироқ «гуллаб-яшнash», деганда бошқа миллатларга ўрис маданиятини сингдириш англашилар, «яқинлашиш» деганда эса «қўшилиб кетиш» тушунилар эди. Дастурнинг ўзаги — ягона коммунистик миллатни яратишнинг дастлабки шarti бўлган ўрис бўлмаган миллатлар учун ўрис тилини она тилига айлантиришдан иборат эди.

Ўрислаштиришнинг турли-туман усул ва йўллари кўзда тутилди. Уларнинг асосийлари:

1. 1958 йилги мактаб ислоҳоти муносабати билан миллий мактабларда миллий тилни ўрганиш ва миллий тилда ўқитишни кўнгилли, деб эълон қилган қонун қабул қилинди. Фарзандини миллий мактабга берадими, ўрис мактабгами — энди ота-оналарнинг ўзига боғлиқ. Миллий мактабда дарслар ўрис тилида олиб бориладими, миллий тилдами — буни ҳам улар ҳал қилишади. Ўз-ўзидан маълумки ота-она фарзандларининг келгуси мавқеи «юқори»га кўтарилиши ўрис тили, ўрис мактаби орқали эканини яхши билади ва фарзандини ўша ёққа беради.

2. Миллий тилларнинг луғавий жамғармасига шу тилда муқобил сўзлар бўлишига қарамасдан, атайлаб ўрисча сўзлар ва атамалар киритилади. Ҳатто техника тараққиёти натижасида пайдо бўлган янги ўрисча сўз бирикмаларини ҳам гарчи миллий сўз бирикмалари билан шу маънони бериш имкони бўлса-да, миллий тилларга киритиш таклиф этилди (масалан «вертолет» (учоқ), «пылесос» (чангютар), «телевидение» (ойнаи жаҳон) ва бошқалар).

3. Туркистон ва Кавказдаги жумҳуриятлар умумий миллий таркибида славянлар кўпайиши мўлжалланиб, славян аҳолисини республикаларга кўчириб келтириб оммавий мустамлакалаштириш ишига киришилди.

Ўрисча бўлмаган тилларни ўрислаштиришга қаратилган бундай амалиёт Сталин давридаёқ бошланган бўлса-да, асосан Хрущев даврида кенг амалга оширилди. Шунинг учун мутахассисларнинг ҳисоб-китоби бўйича 1958 йилдаги туркий-татар луғатида ўрис сўзлари 1929 йиллагидан икки баробар кўпайганига ҳайрон бўлмаса ҳам бўлади. Шу давдаги ўзбеклар луғатида 20 фонизга яқин ўрисча сўзлар бор эди. Шундан буён миллий тилларни ўрисчалаштириш жараёни тинимсиз ва кенг кўламда давом этмоқда. (...)

Миллатпарварлар ўз тилларининг тозалигини ҳимоя қилиб чиққан пайтлар бўлган (ўша Туркистонда ҳам — «Партийная жизнь Казахстана», 1959 йил, 9-сонига қаранг). Гуржистонда

ҳатто махсус «Миллий тил тозалиги қўмитаси» ҳам тузилган эди. «Известия» рўзномаси улуғ ўрисчилик маснадидан туриб, гуржиларнинг бу ташаббусини яқсон қилувчи танқидий мақола босди, токим бошқа ўрис бўлмаган халқларга бу сабоқ бўлсин («Известия», 1963 йил, 24 сентябрь сонига қаранг).

Яқинда русча ва қирғизча ёзадиган машҳур совет адиби Чингиз Айтматов қирғиз миллий маданияти қандай ривожланаётгани ҳақида дунёга ҳикоя қилди. У шундай ёзади: «...Ўрис тили — буюк тил, аммо бу дегани бошқа миллий тилнинг ички қонуниятларини назарга илмай, унга ўрис тилидан шарт бўлмаган сўзларни олиб киравериш мумкин дегани эмас. Шу маънода қирғиз тилида чоп этиладиган икки вилоят рўзномалари яққол мисол бўла олади. Уларнинг бири — «Иссиққўл правдасы» иккинчиси «Норын правдасы» деб аталади. Мен бундай пайт ўзимни жуда ҳақоратланган сезаман. Бу қандай халқки, минг йиллик тарихи бўлса-ю, унинг она тилида «правда», «истина», «справедливость» сўзларининг муқобили бўлмаса. Ўрис тилини бу қадар бузиш, биргина «правда» сўзининг ўнга яқин муқобили бўлган қирғиз тилини қамситиш кимга керак?! («Литературная газета», 31.8.1986.)

Айтматовни дарғазаб қилган нарса аслида партиянинг тил сиёсатидаги «бош йўналиш»дир. Хрущев даврида фирқа файласуфлари СССР халқлари миллий маданиятларини ривожланишининг келгуси тақдирига доир буткул янгича ғояни олға сурдилар. Унинг асосида шундай фикр бор: ўрис бўлмаган халқлар ўз миллий маданиятларини ўрис тилида ҳам ярата оладилар. «Вопросы философии» журналининг таъкидлашича, ўрис бўлмаган миллатларнинг она тилини йўқотиши уларнинг ўз миллий маданиятларини яратиш имкониятларидан маҳрум этмас экан. СССРнинг кам сонли халқлари тилининг ўрислашувида эришилган ютуқлар миллий иттифоқдош жумҳуриятлар маданияти ва адабиётининг ўрис тилига ўтишининг бошланиши, деб инъом қилинди. Журнал шундай ёзади: «Бизнинг СССРда кўпчилик қабилалар, элатлар ва катта бўлмаган миллатлар ўрис тилини ўз миллий маданиятларининг тараққиёти учун қўллаётганлари фактлари мавжуд» («Вопросы философии», 1961, 9-сон). Шу муносабат билан журнал ўз миллий маданияти ва адабиётини ўрис тилида яратишни бошлаган корейслар, удмуртлар, марийлар, комилар, мордвинлар ва осетинларни мисол қилиб келтиради.

Фирқа мактабларда адабиётга нисбатан ўрислаштиришнинг тўппа-тўғри ва очиқ усулларни қўллаган бўлса, шундай соҳалар бор эдики, уларда фирқа билвосита ва яширин усуллар билан мақсадини амалга оширди: 1) ўрис бўлмаган жумҳуриятларга слаянларни, асосан ўрис миллатини оммавий кўчирish; 2) миллий жумҳуриятларда қурилишлар — завод, фабрика, совхозлар ҳар хил халқлардан иборат аралаш, «байналмилал» ишчилар гуруҳидан тузилади, шунда улар ўзаро ўрис тилида гаплашишга мажбур бўладилар; 3) армияда миллий қўшинлар

йўқотилди, бунинг сабаби миллатпарварларнинг бирлашишидан хавотиргина эмас, миллий аскарларни ўрислар билан қўшиб, уларни ўрис тилини ўрганиш шарт бўлган шароитга қўйиш эди; 4) озодликдан маҳрум қилиш жойлари (маҳбусхоналар, лагерлар; қувғингоҳлар) ҳам миллатларни ўрис тилига ўргатувчи ўзига хос «байналмилал тарбия мактаблари» эди.

1959 йилда Хрущев шўро ҳокимлигининг қирқ йиллик ўрисча асосда «байналмилаллаштириш» сиёсати қандай натижалар берганини билиб, ишонч ҳосил қилмоқчи бўлди. Уша йили 1929 йилдан сўнг биринчи марта Бутуниттифоқ рўйхатлаши ўтказилди ва унда ўрис бўлмаган миллатлар орасида ўрис тилини она тили ҳисобловчилар ҳиссаси қанчалик экани ҳақида махсус савол қўйилди. Тил сиёсатининг ютуқлари камтароша экан, фирқанинг улкан ҳаракатлари чексиз ҳокимияти билан солиштирганда натижалар унчалик бўлмабди. Агар 1926 йилги рўйхатга олиш яқунларида ўрис тилини она тили ҳисоблаган ғайримиллатлар сони 6,6 миллион киши бўлса 1959 йилда уларнинг сони бор-йўғи 10,2 миллионга етган. Тилнинг йўқолиши асосан оз сонли халқлар ва ўз ҳудудинг эга бўлмаган миллатларда сезиларли кечди, холос. Аҳолиси кўпроқ миллатларда ўзгариш кам бўлди. Агар иттифоқдош жумҳуриятларни олсак, 1959 йилда фақатгина аҳолиси аралаш бўлган шаҳарларда яшовчи славян халқлари орасида ўрис тилини она тили ҳисобловчилар сони 10—15 фоиз атрофида бўлган, болтиқбўйи жумҳуриятларида ва молдаванларда у 5 фоизга ҳам етгани йўқ. Туркистон жумҳуриятлари ва Гуржистонда улар 2 фоиздан оз. Озарбайжонда 2 фоиздан сал зиёдроқ. Арманиларнинг 44 фоизи Арманистондан ташқари яшаса-да, улар орасида ўрис тилини она тили деб қабул қилганлар 8 фоиз, холос. Мухтор жумҳуриятларда ҳам аҳвол турлича экан. 17 мухтор жумҳуриятдан аҳоли ғуж бўлиб яшаётган тўққиз жумҳуриятда ўз тили ўрнига ўрисчани қабул қилганлар сони бир фоиздан беш фоизгача етган, аҳолиси аралаш мухтор жумҳуриятларда «ўрислашганлар» нари борса 8 фоизга етган. Тиллар қоришуви сиёсати асосан СССРда ўз миллий ҳудудига, миллий мактабларига, адабиёти ва санъатига эга бўлмаган миллатларда сезиларли ютуқларга эришилган. Немислар орасида 25 фоизи ўрис тилини она тили ҳисоблаган, полякларнинг 45 фоизи, яҳудийларнинг эса 78 фоизи шундай ҳисоблаганлар.

Мени тўғри тушунишингизни истаيمان. Ўрис тилининг буюклиги шубҳасиз, унда ёзган ўрис классикларининг доҳиёна асарлари дунёвий маданият ва адабиётнинг ютуқларидир. Фақат, Лениннинг ўзи ўрислаштириш ҳақида айтгандай, «жаннатга калтак билан уриб киргизиш» керак эмас, гарчанд бу жаннат сохта интернационализм либосига ўралган бўлса-да.

30-йиллардаги миллийлаштириш сиёсатидан воз кечилгач, миллий сиёсатда янгича йўналиш бошландики, унинг бир-бирига боғлиқ икки қирраси мавжуд — пастдан бошлаб миллат-

ларнинг тилини йўқотиш ва юқоридан ҳокимият органларини ғайримиллийлаштириш. Янги сиёсатнинг биринчи қирраси ҳақида биз аллақачон фикр юритган эдик, энди иккинчи қиррасини кўриб чиқсак. Сталин давридаёқ миллий жумҳуриятларда тўппа-тўғри Москвадан тайинланадиган партиянинг «иккинчи котиби» ва ҳукумат раҳбарининг «биринчи ўринбосари» институтлари йўлга қўйилган эди. Шундай ёзилмаган қоида бор эди: жумҳуриятларда (Украина ва Белоруссиядан ташқари) партиянинг биринчи котиби, ҳукумат раҳбари, «парламент» ранси маҳаллий миллатдан тайинланарди, «иккинчи котиб» албатта ўрис бўларди. 30-йиллардан бошлаб бу янги қоида қонунга айланди, «иккинчи котиб»ларнинг вазифалари аниқ белгилаб қўйилди: улар партия фаолиятининг икки соҳаси — кадрлар тайинлаш ва жумҳуриятларни «байналмилаллаштириш» билан машғул эдилар. Бу лавозимни маҳаллий миллат вакили ёки ҳатто маҳаллий ўрис ҳам эгаллолмас эди. Уни бевосита КПСС Марказий Қўмитасидан тайинланадиган ва фақат КПСС МК олдида ҳисоб берадиган фирқа маъмури эгаллар эди.

Иккинчи котиб — нафақат Москванинг ҳушёр кўз-қулоғи, балки аслида жумҳуриятнинг ҳақиқий раҳбари эди. Қоғоздаги раҳбар — «биринчи котиб» — ерлик миллат вакили — буни аниқ билади. У яна шуни биладикки, «ўйин қоидасини» озгина бузгани учун ҳам «биринчи» юз-хотирсиз курсисидан тайин олиб ташланади. (. . .)

Давлат органларида ҳам иш шунга қурилган. Бу ерда маълум лавозимларни бевосита Москвадан тайинланадиган «ҳокимлар» эгаллайди — Вазирлар Маҳкамаси ва Олий Кенгаш Раисларининг «биринчи ўринбосарлари» ўрислардир, шунингдек, давлат хавфсизлиги, ички ишлар, ҳарбий округлар, гарнизон ва чегара қўшинларининг, шунингдек, иттифоқ миқёсидаги корхоналарнинг раҳбарлари асосан москваликлардан тайинланади.

Хрушчев ҳам авваллари Сталиннинг бу қоидасига риоя қилди, лекин унинг ноизчил сиёсатига ўз ўзгартиришларини киритди. Сталин Гуржистон, Озарбайжон ва Арманистонга «иккинчи»ларни Москвадан тайинлашга рухсат бермас эди. Хрушчев у ерларда ҳам «иккинчи котиблар» институтини тиклади. Сталин Украина ва Белоруссияга украин ва белоруслардан биринчи котиб тайинламас эди. Хрушчев бу тартибни ҳам биринчи бўлиб бузди ва икки жумҳуриятга ҳам ўз миллатидан — украин ва белорусни биринчи котиб қилди.

Хрушчев партиянинг XX съездида Сталиннинг халқни қирғин қилганлиги жиноятларини очиб ташлади — чеченлар, ингушлар, қорачойлар, болқорлар, қалмиқларнинг бошдан-оёқ Ўрта Осиё ва Қозғистонга қувғин қилинганини қоралади ва уларнинг мухториятини тиклади. Лекин Хрушчев бу ишда ҳам изчил бўлолмади, қрим татарлари, месхетлар, немислар оқланмай қолиб кетди. У Туркистон жумҳуриятларида маҳаллий кадрлардан биринчи котиб тайинлашда ҳам Сталин йўлга қўйган

тартибни бузди. Қозоғистонга биринчи котибни ўрислардан тайинлаш амалиёти Хрущевдан бошланган. Қозоғистон КП Марказий Қўмитасининг биринчи котиби қозоқ Шоаҳметов ва иккинчи котиби ўрис Афанов қўриқни очиш баҳонасида Қозоғистонни ўрислаштиришга қарши чиққанларида Хрущев уларни Москвага чақирди, ишдан олинганликларини билдириб, уларнинг ўрнига Пономоренко ва Брежневни тайинлади.

Хрущев инқилобгача бўлган ленинизмга — миллатларнинг қоришуви сиёсатига қайтди.

Биз кўрдикки, инқилобгача Ленин Россия учун федерациянинг ҳеч бир шаклини мақбул кўрган эмас. Ҳокимиятни эгаллаб олганидан сўнг уни Россия Совет жумҳурияти деб эълон қилди. Фақатгина 1918 йил 25 январдаги III съездда, агар бошқарувни яққа ҳокимликка қурса, кўпмиллатли Россия давлатининг парчаланиб кетиши хавфини сезиб, Россия жумҳуриятини Россия Федерацияси (РСФСР) деб эълон қилди. Ленин тезда англичини, федерациянинг бу турини миллий коммунистлар ҳам, ўрис бўлмаган бошқа халқлар ҳам инкор қиладилар. Уларни «Россия» деган сўзнинг ўзи кўрқитиб, хавотирга солар эди. 1922 йилда ўрислар ва миллий бошавойлар мустақил совет жумҳуриятларини бир янги федерацияга бирлаштиришда федерациянинг янги тури — СССР юзага келди.

СССР Конституциясига кўра Москвадаги ҳокимиятнинг ваколат доирасига давлат бошқарувининг фақат олти соҳаси берилди:

1. ташқи ишлар;
2. ҳарбий-денгиз ишлари;
3. ташқи савдо;
4. алоқа йўллари;
5. почта ва телеграф;
6. молия;

Қолган барча соҳаларда бирлашган совет жумҳуриятлари мустақил бўлдилар. Шунга мослаб ҳокимиятнинг ҳукумат органлари (наркоматлар) ҳам тузилган: ВСНХ, озиқ-овқат, меҳнат, молия ва РКИ кенгашлари иккиёқлама тобеликка асосланган, ички ишлар, юстиция, маориф, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот халқ комиссариатлари фақат маҳаллий тобеликка эга, жумҳуриятлар ихтиёрида эди. Албатта, барча жумҳуриятлар устидан ягона марказлашган коммунистик раҳбарлик мавжуд эди, ammo ленинча низом маҳаллий муаммоларни ечишда миллий комфирқаларга мустақиллик ваъда этганди. Ленинча Конституциянинг айрим улгилари, жумладан, жумҳуриятларнинг СССР таркибидан эркин чиқиш ҳуқуқи 1936 йилги Сталин Конституциясига ҳам кўчиб ўтган. Албатта, яққалпартиявийлик тузумида ҳар қандай Конституция — қуруқ қоғоз, фирқа диктатурасига ҳуқуқий давлат кўринишини бериш учун либос холос. Ҳар ҳолда Сталин шу либосни сақлаб, миллий ясама мустақил жумҳуриятлари федерациясини ушлаб турди.

Хрущев эса нафақат коммунизм келишининг аниқ муддати-ни белгилади, балким коммунизмнинг мақсади бўлган миллатларни қўшиб юбориш ҳақида ҳам ўйлай бошлади. Бу икки муаммони у фирқанинг учинчи Дастурига киритди, биринчи муаммони ечиш — коммунизм қуриш учун 20 йил (1961—1980) муҳлат белгилади, иккинчи муаммо дастурда фирқанинг коса таги нимкоса услубида баён этилган эди, ҳеч ким тушунмади ҳам. Аммо бу нимкосани топиш қийин эмасди. Хрущев оз эмас — кўп эмас миллий жумҳуриятларни жуғрофий тушунчаларга айлантириб юбормоқчи эди. Сталиннинг шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданиятлар равнақи «борасидаги қондасини Хрущев ва унинг бош ғоячиси Суслов, биз аввал кўриб ўтган, миллатлар равнақи ва қўшилиб кетиши» қондаси билан алмаштирдилар. Бу қондадан Сталиннинг «миллий шакл», яъни миллий маданиятнинг қуроли бўлмиш миллий тил ҳақидаги жумласи атайин олиб ташланди. Сабаби аниқ: миллатлар «яқинлашуви орқали» қўшилиб кетганда ҳамма учун бир тил — ўрис тили бўлади.

Миллатлар қўшилиши ва ягона коммунистик миллат яратилишининг биринчи босқичи янги ижтимоий уюшма — «Совет халқи»нинг пайдо бўлишидир.

Лениннинг инқилобдан олдинги: «Социализмнинг мақсади — миллатларнинг тенглашувигина эмас, қўшилиши ҳамдир», — деган жумласини такрорлашдан тортиниб, «КПСС Дастури»да партиянинг мақсади «миллатларнинг тенглашиб тўла бирликка эришувидир», дейилади. Партия дастурида яқин йигирма йилликда иттифоқдош жумҳуриятлар тақдири қандай бўлиши тасвирланганини кўриб чиқайлик. Айтиб қўяйлик, Сталиннинг ўттиз йиллик зулмидан сўнг Хрущевнинг бошқарувдаги миллий сиёсати, унинг умумий сиёсати каби анчайин мўътадил, муросасоз, чидаса бўладиган эди.

1957 йилги қатор қонун ва ҳужжатларда иттифоқдош жумҳуриятларнинг ҳуқуқлари сезиларли кенгайтирилди. Бироқ асосий ва ҳал қилувчи нарса ўзгармади — жумҳуриятлар мустақиллиги ҳали ҳам сохта, қороздагина мавжуд эди. Уларнинг маъмурий ҳуқуқлари доираси кенгайтирилган бўлса-да, қарамликлари аён эди. Қонуншунослик ва қонуний ташаббус масаласида «суверен» иттифоқдош жумҳурият (дейлик, Ўзбекистон) билан оддий маъмурий-ҳудудий бирлик (дейлик, Орлов вилояти) ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Ўзбекистон КП Марказий Қўмитасининг ҳуқуқ ва бурчлари Орлов обкомининг ҳуқуқ ва бурчларидан фарқ қилмайди. (КПСС Низомининг ўзи ҳуқуқ ва бурчлар масаласида иттифоқдош жумҳуриятлар комфирқаси марказий қўмитасини РСФСРнинг одатдаги обкомлари билан бир қаторга қўяди.)

Ўзбекистондаги юқори ҳокимият тизимлари — Олий Кенгаш ва Министрлар Кенгаши Орлов облсовети ва оближроқўми амалга оширадигандай «қонунчилик» ва маъмурий ҳокимиятга эга, фарқи шундаки, Ўзбекистонда Москва қабул қилган қонда-

ларни такроран «ўзлариники» каби қабул қиладилар. Орлов вилояти эса уларни тўғридан-тўғри ҳаётга тадбиқ этади. Шунинг учун Кремль ўз Дастурига қуйидаги фикрни ёзганидан ҳайратланмаса ҳам бўлади, бунда кутилмаган ҳеч нарса йўқ:

«Кенгайтирилган коммунистик қурилиш СССРда миллий муносабатлар равнақининг янги босқичидир, у миллатларнинг тобора тенглашуви ва буткул бирлашиб кетиши демакдир... СССРдаги Шўро жумҳуриятлари ўртасидаги чегаралар тобора аҳамиятини йўқотмоқда». Дастурда СССРдаги барча миллатларнинг умумий тили ҳақида ҳам сўз боради: «Ўрис тили ҳаётда СССР халқларининг муомала ва ҳамкорлиги учун умумий тилга айланди».

Дастурда аллақачон ҳаракатдан қолган иттифоқдош жумҳуриятлар федерациясини яқин келажақда буткул йўқотиш ҳақида гап бораётганини СССР Фанлар академиясининг нуфузли нашри — «Совет давлати ва ҳуқуқи» жаридасининг Дастур ҳақидаги шарҳларидан ҳам билса бўларди. Мана, тилга олинган жарида Дастур қабул қилинган, дарҳол уни шундай шарҳламоқда:

«Ҳозирги даврда СССРда миллий муносабатлар масаласи фақат тўғридан-тўғри коммунистик нуқтан назардан қаралади — совет миллатларининг ҳар томонлама тўла бирлашуви оқибатида улар буткул бирликка айланади... авваллари федерациялашиш даражаси, миллий давлатчилик шакли, миллий чегараларнинг ҳуқуқий мазмуни миллий озодлик кафолатини берган бўлса, энди улар ўз аҳамиятини йўқотди... Аллақачон ишонч билан айтиш мумкинки, бир томондан миллий давлатчилик ва федерация ўз тарихий бурчини ўтаб бўлди («Советское государство и право», № 12, М. 1961 йил. 15—23-бетлар). Бошқача айтганда, федерация ва унга кирган жумҳуриятлар ўз тарихий хизматини адо қилиб бўлди, улар бекор қилиниши лозим. Эҳтимол, иттифоқдош жумҳуриятларни одатдаги ўрисча маъмурий ҳудудий бирлашмаларга айлантиришга тайёрловчи чора сифатида бўлса керак, Хрушчев бошчилигидаги раҳбарият КПСС МКнинг янги бўлинмалари — Ўрта Осиё ва Кавказорти бюрolarини ташкил этди. Худдий шундай бюро Болтиқбўйида ҳам ташкил этилиши мўлжалланган бўлса керак. Бу бюрolarнинг тепасига Марказий Комитет аъзоси ҳам, номзоди ҳам бўлмаган ўртача даражали москвалик партаппаратчилар қўйилди. Улар Ўрта Осиё ва Кавказорти иттифоқдош жумҳуриятлари марказқўмларини бошқаришарди. Ҳолбуки, бу жумҳуриятларнинг партия раҳбарлари Марказий Қўмитаси аъзоси, икитаси эса Сиёсий бюро аъзолигига номзод (Рашидов, Мжаванадзе) ҳам эдилар. «...» Шундай қилиб, Москва билан тўғридан-тўғри федератив алоқада бўлган ва Конституция бўйича ўз ҳудудларида ҳокимиятни амалга оширишда «суверен» бўлган жумҳуриятлар ўзларининг қозоғидагина бўлса-да, конституциявий ҳуқуқларидан маҳрум этилиб, фавқулодда ҳуқуқ ол-

ган москвалик нозирнинг қарамлигига берилди. Партия низоми ҳам бузилди, зеро низомада жумҳуриятлар фирқа марказқўмлари КПСС Марказий Қўмитасига тўғридан-тўғри ва бевосита бўйсунуши кўрсатилган.

Ҳеч шубҳа йўқки, бу тадбир федерацияни йўқотиш ва иттифоқдош жумҳуриятларни маъмурий-иқтисодий минтақаларга айлантириш билан боғлиқдир. Марказий Қўмитанинг тилга олинган бюрolari таркибини кўриб чиқиб, шундай ҳулосага келиш мумкин. Мана Урта Осиё Бюросининг таркиби. Унда тўртта ерлик миллат вакили (тилга олинган жумҳуриятлар комфирқасининг биринчи котиблари) ва бешта ўрис амалдори (Урта Осиё совнархози раиси, ирригация бош бошқармаси бошлиғи, пахтачилик бўйича Урта Осиё бошқармаси бошлиғи, Урта Осиё қурилиш бошқарувчиси ва КПСС Марказий Қўмитаси бюроси бошлиғининг ўзи) бор.

Бу таркибдан кўриниб турибдики, МК бюросининг вазифаси Урта Осиёда районлаштиришни тугатиб, уларнинг миллий-давлатчилик мақомини йўқотишдир.

Бу КПСС Дастури коммунизм қуриш учун ажратган муҳлатда — 1980 йилгача юз бериши керак эди. Шу даврда СССРдаги барча миллатларнинг бирлашуви тугалланиб, ягона коммунистик миллат юзага келиши кўзда тутилган эди. СССР Фанлар Академиясидаги биз иқтибос қилган муаллиф бу ҳақда шундай ёзган эди: «Миллатларнинг ўзаро аралашуви таъсирида миллий-худудий мухториятларни ва ҳатто иттифоқдош жумҳуриятларни миллийликдан халос қилади, миллатларнинг давлатчилик ҳуқуқий қўшилиши яқинлашади» («Советское государство и право. № 12. 1961, 24-бет. Изоҳлашнинг ҳожати бўлмаса керак»).

Ўзи илгари сурган шогирдлари Хрушчевнинг ўзини ағдариб ташлагач, унинг барча амалга оширган ва белгилаган ислоҳотлари чексиз хаёлотининг эҳтироси ва қўпоровчилигининг меваси ҳисобланди. Унинг дунёвий тарихий хизмати — Сталиннинг шахсига сиғиниш ва жиноятларини фош этишини ҳам шунга боғладилар. Брежнев даврида сталинчиликнинг қисман тикланиши шундан далолат беради. Унинг яқин ораликда миллий жумҳуриятларни тугатиш борасидаги ҳаракати ҳам хато ҳисобланди. Шунинг учун Брежнев раҳбарияти КПСС МК Урта Осиё ва Кавказорти бюрolarини тарқатиб юборди. Сиёсат сталинча улўғдавлатчиликка — миллатларни йўқотишнинг узоқ муддатга мўлжалланган йўлига киришди.

СССРДА МИЛЛАТЛАР ВА МИЛЛИЙ ТИЛЛАР

«Совет халқи» тушунчаси аввало умумлаштирувчи бўлиб, ҳамма учун бир бўлган совет тузумида яшовчи турли миллат кишиларини белгилар эди. «Совет халқи», «Совет Иттифоқи», «Совет ҳукумати», «Совет Армияси», «совет кишиси» — бу би-

рикмаларнинг барида «совет» сўзи миллий маънода — буткул оемаъшлик, сиёсий маънода — ажойиб ёлғондир. Озми-кўпми нуёдан хабардор киши биладикки, Россияда Совет ҳокимияти — шунда ҳам яримта ҳолда (яъни икки ҳокимиятчиликда) — бор-йўғи саккиз ой: 1917 йил февраль инқилобидан то большевойларнинг октябрь инқилобигача яшади. Инқилобдан сўнг ҳокимият Советлардан большевойларга ўтди ва Советлар партия яккаҳокимлигини яширадиган ниқобга айландилар. Мана, партия ўзининг 1971 йилги XXIV съездида шунини аён этдики, «совет халқи» атамаси бугундан эътиборан ҳамма билган маъносини йўқотиб, буткул янгича, ҳатто ғаройиб тушунчага айланди: «совет халқи» — бу байналмилал миллат! «Совет халқи» атамасининг расмий баёнини ўқиб кўринг, бу ерда жўяли миллатнинг барча белгилари мавжуд: «Совет халқи инсонларнинг янги тарихий, ижтимоий ва байналмилал умумлашмаси бўлиб, ўз ягона ҳудудига, иқтисодига, мазмунан социалистик маданиятига, иттифоқ умумхалқ давлатига ва коммунизм қуришдаги умумий мақсадига эгадир. Умумий тил... ўрис тилидир». Шу ердаёқ Лениндан иқтибос этиладикки, гўё Ленин 1914 йилдаёқ «ҳозирги миллий чегараларнинг йўқолиши»ни кўра олган (БСЭ, 24-том. 1-қисм, 25-бет, М. 1976).

Сталин фақат Совет Иттифоқининг «социалистик миллатлари» ҳақида гапиргани, бу ҳам маъносиз ибора, чунки тарихда қулдорлик миллати, феодал миллатлар, капиталистик миллатлар бўлмагандай «социалистик миллат» ҳам бўлмайди. Брежнев Сталиндан ҳам ўтиб тушди, у совет ҳокимияти йўқолишига барҳам топадиган янги ягона миллатни эълон қилди. Бу янги ақида даҳшатли эмасди, унинг оқибати даҳшатли бўлди. Партия XXIV съезидан кейин КПСС Марказий Қўмитасининг ва иттифоқдош жумҳуриятлар компартияларининг қатор қарорлари чиқди, уларга биноан миллий мактабларда она тили дарсларини қисқартириш ҳисобига ўрис тилини ўрганиш дастури кенгайтирилди. Ушанда барча хилдаги мактабларда аста-секин ўрис тилида ўқитишга ўтиш ғояси пайдо бўлди, ҳатто миллий жумҳуриятларда ўрис бўлмаган гўдакларни ўрисчага ўргатувчи болалар боғчалари тизимини барпо этиш бошланди. «Буюк ўрис тили — буюк Ленин тилидир», — деган ёлғон ишга тушди. Хўш, қайси маҳаллий шўрлик буюк Ленин тилини ўрганмасликка журъат этади? Кремль тил сиёсатининг пировард мақсади — ўрис тилини барча ўрис бўлмаган миллатлар учун умумий тилга айлантириш бўлса-да, машҳур «тилшунос» Сталин (унинг 1951 йилда ёзилган «Марксизм ва тилшунослик» асарини эсланг) бунинг чораси миллий бирлик, яъни қондон миллат ва элатларни ўз «минтақавий тил»га эга алоҳида «минтақа миллатлари»га қўшишдир, деган қарорга келди. Ахир, собиқ чор империяси, яъни ҳозирги Совет империяси миллатлар, элатлар ва тилларнинг ҳақиқий «омбори» эди ва шундай бўлиб қолмоқда. 1926 йилги аҳолини рўйхатлашда ўз тилига эга бўлган 194 миллат ҳисобга олинди, уларнинг айримлари,

қайсидир асосий тилнинг шевалари бўлса-да, ҳар бир халқ ўз тилини мустақиллигига талабгор эди.

Тил белгиларига қараб олимлар Совет Иттифоқи халқлари тилларини қуйидаги гуруҳларга бўладилар:

1. Славян гуруҳи (ўрислар, украинлар, белоруслар ҳамда гарбий славянларнинг миллий кичик гуруҳлари).

2. Туркий гуруҳ (ўзбеклар, қozoқлар, озарбайжонлар, туркманлар, қирғизлар, татарлар, чувашлар, бошқирдлар, ёқутлар, қорақалпоқлар, тувалар, қорачойлар, болқорлар, ҳакаслар, олтойлар, кўкўғузлар, қўмиқлар, ноғайлар, уйғурлар, шорслар, қримчоқлар ва бошқалар).

3. Угро-финлар гуруҳи (эстонлар, мордвалар, удмуртлар, марийлар, комилар, корейслар, финлар, фонтлар, вопслар, мансилар, венгерлар).

4. Летто-литва гуруҳи (литвалар, латишлар).

5. Арман гуруҳи.

6. Картвел гуруҳи (асосан, гуржилар).

7. Роман гуруҳи (асосан, молдаванлар).

8. Яҳудийлар (тоғли, гуржи ва ўрта оснелик яҳудийлар ҳам, шунингдек, эътиқодига кўра қримчоқлар).

9. Эрон гуруҳи (тожиклар, осетинлар, қурдлар).

10. Чечен-доғистон гуруҳи (чеченлар, ҳиндулар, батсбитлар, аварлар, лезгинлар, даргинлар, лаклар ва бошқалар).

11. Олмон гуруҳи (немислар).

12. Абхаз-одигей гуруҳи (абҳазлар, одигейлар, кабардинлар, черкеслар, абазинлар).

Кремлнинг юқорида саналган гуруҳларнинг ҳар бирига нисбатан тил сиёсати аввало гуруҳнинг ичида «тиллар бирикши»ни яқунлаб, бир неча гуруҳлар етакчи халқ шеvasи асосида умумий адабий тил барпо этишига мўлжалланган эди. Шу муносабат билан, партиянинг тил сиёсатини шарҳлай туриб, «Вопросы философии» журнали Хрущев даврида ёзган эди: «Социализм шароитида катта бўлмаган этник ва экстерриториал миллий гуруҳларнинг каттакон социалистик миллатларга қўшилиш жараёни тез-тез содир бўлиб туриши мумкин... Бу жараёнда катта миллатга қўшилаётган этнографик ва экстерриториал миллий гуруҳлар томонидан улар яшаётган ердаги илғор социалистик миллат тилини ўзлаштириш ўта муҳимдир» («Вопросы философии», 9-сон, 1961 йил).

«Тиллар бирикши» табиий жараён эмас. «Миллатларнинг қўшилиши ва гуллаб яшнаши... ўз-ўзидан эмас, режа асосида кечади... Бизнинг кўпмиллатли давлатимизда бу ҳодиса ягона давлат режалаштириши жараёнида амалга оширилади» (ўша жой).

Машҳур совет ҳисобшуноси П. Полячих ўзининг «СССР аҳолиси» китобида (1961 йил 111—112-бетлар) маълумотларни келтириб, шунинг исботламоқчи бўлдики, биринчидан, махсус гуруҳлар ичида «ўзбеклашиш», «тожиклашиш», «гуржилашиш», «аварлашиш» шаклида қўшилиш юз бермоқда экан — тилга

олинган миллатлар орасида яшаётган кам сонли элатлар асосий халққа қўшиб юборилмоқда; иккинчидан, бошқача, шунга муқобил гуруҳлараро «байналмилал» қўшилиш кечаётган эмиш. Бу дегани айни ҳолатда славян тиллари гуруҳининг «етакчи социалистик миллат» тили асосида «тил қоришуви» демакдир, яъни украин ва белорусларни ўрислаштиришдир, бошқа халқларнинг байналмилаллашувига ўтиши ҳам шундай кечиши кўзда тутиларди. ...Брежнев раҳбарияти «минтақа тили» ва «минтақа қоришуви» асосида зимдан ўрислаштиришдан воз кечиб, ҳамма тилларни тўғридан-тўғри ўрис тили — Ленин тили асосида «байналмилаллаштириш»ни лозим топди.

Ўрис тилини ўрис бўлмаган халқларга ташвиқот қилиш ва тикиштириш миллий тилларни атайлаб камситиш, «имлосиз», «ҳуснихати ёш» (Туркистонда) ёки «келажаги йўқ» (Украина, Беларуссияда) халқлар, деб хўрлаш билан қўшиб олиб борилди. Кремль улуғавлатчиларининг бошидаги фикр қўидаги амалдорларнинг тилига кўчарди, улар «байналмилаллаштириш» сиёсатини амалга оширар эдилар. Украин халқидай катта ва қадимий халқнинг миллий туйғуларини ўрислар атайлаб қўлол ҳақоратлагани борасида сон-саноксиз мисоллар бор. Мана, Иван Дзюбанинг қарийб марксча-ленинча «Байналмилаллаштиришми ёки ўрислаштиришми?» китобидан бир жуфт мисол: Украин корхоналаридан бирида украин тилида адабий кеча бўлади. Фабзавкомнинг ўрис раиси украинча шеър ўқиётган шоирни шартга бўлиб: «Маърузангизни одам тушунадиган тилга таржима қилиб беринг, биз бендера тилини тушунмаймиз», — деб бақиради. Бошқа мисол: қамоқда ўлган машҳур украин адиби адолатпарвар Василий Стуснинг «жиной иши»да «гувоҳ»нинг шундай кўрсатмаси бор эди: «Василий Стус — ашаддий миллатчи, чунки у фақат украинча гапирарди». Бу китоб Украина комфирқаси марказқўми огоҳлигида ёки қўллаб-қувватлаши натижасида тузилган. Дзюба бу китоби учун қамоққа тушди. Украина КП Марказқўмининг биринчи котиби, Сиёсий бюро аъзоси Шелест «миллатчилиги» учун ишдан олинди. (...)

Ўрис бўлмаган халқларнинг ўрис тилини ўрганишдан фойда кўришини инкор этиш аҳмоқлик бўлар эди. Ўрис тилини «Ленин тили» бўлгани учун ўрганиш шарт эмас, Пушкин ва Лермонтов, Гоголь ва Тургенев, Достоевский ва Толстой, Чехов ва Бунин тили экани учун ўрганиш лозим. Ўрис тилини она тили ўрнига ўрганиш мумкин эмас, холос, уни бошқа тиллар — инглиз, фаранг, немис, испан, араб ва бошқа исталган тил қаторида кўнгил хоҳишига қараб ўрганиш керак. Хоҳишга қараб ўрганиш мумкин бўлмаган, ўрганиш шарт бўлган ягона тил — ҳар бир халқнинг она тилидир!

Хрушчев она тилини ўрганишни «дил ҳоҳиши», деб эълон қилган бўлса, Брежнев ўрислаштириш сари яна бир қадам қўйди — у ўрис тилини нафақат миллий жумҳуриятлар учун давлатлараро тил», балким жумҳуриятлар ва уларнинг аҳолиси

учун ҳам «давлат тили»га айлантирди, бу борада чоп этилган ҳуқуқий ақтлар бўлмаса-да, аҳвол шундай эди. Унинг учинчи қадами ҳам ғайримиллийликда аввалгисидан қолишмасди — айнан Брежнев раҳбарияти совет тарихчиларини ўрис бўлмаган халқлар тарихини қайтадин ёзиб чиқишга мажбур қилди. Янги-ча тарихий ғоя нафақат ғайримиллий, ҳатто ўта ғайритарихий эди. Юқоридан урта ақида топширилди:

биринчи ақида — барча ўрис бўлмаган халқлар чор империясига ўз хоҳишлари билан қўшилган эмишлар;

иккинчи ақида — бунга қаршилик кўрсатган ҳамма миллий-озодлик ҳаракатлари жаҳолатпараст кучлар экан;

учинчи ақида — бу халқларнинг кўҳна чор империясига қўшилиши гўё улар учун тарихий тараққийпарвар ҳодиса бўлибди.

Брежнев даврини ўрганиб, яна бир ҳайратланарли кашфиёт қилдим: Қатта Совет Қомусида (учинчи нашр) «ўрислаштириш» атамаси йўқ! Урислаштириш бор, сўзнинг ўзи эса йўқ. Буни тушунмиш мумкин, зеро Ожегов шарҳига кўра, ўрислаштириш халқларни «тили, урф-одати бўйича ўрис қилиш»ни билдиради. СССР ташкил этилганининг 60 йиллигига бағишланган маърузасида Андропов, ўз миллий дастурининг марказий ғояси қилиб большевизмнинг ҳамма миллатларни бир миллатга қориштириш ҳақидаги эски ниятини олди. Бу ниятдан кўп миллатли Россияни бошқариб кўрган Лениннинг ўзи ҳам воз кечган эди. Афсуски, унинг ўлиmidан кейин Сталин ва унинг во-рислари бу «ибтидоий ленинизм»га қайтдилар.

МИЛЛИЙЛИКНИ ЙУҚОТИШ УЧУН МУСТАМЛАҚАЛАШТИРИШ ВА УРИСЛАШТИРИШ

Ўрис чор подшоҳлари босиб олган миллий ўлкаларга мустамлакачиларни эмас, армия ва амалдорларни жўнатар эдилар, холос. Шунинг учун бу жойларда ўрис аҳолиси 1926 йилда ҳам бор-йўғи 5 фоиз эди. Большавойлар армия ва амалдорларидан ташқари миллий жумҳуриятларни бошқа жойлардан келтирилган аҳоли билан оммавий тўлдира бошладилар, асосан ўрислар ва украинлар кўчириб келинди. Бу мустамлакачилик сиёсати Хрущевнинг учинчи «КПСС Дастури»да ёзилганидай, миллатлараро доимий кадр алмашиш» шиори остида амалга оширилади. Бу йўлни Брежнев 18 йил давомида изчил юргизди. (...) Саркотибларнинг бундай изчил сиёсати шунга олиб келдики бугун миллий жумҳуриятларда кўчиб келган келгинди аҳоли 20 фоиздан ортиқ, айрим жумҳуриятларда бундан ҳам кўп. Хрущев давридаёқ совет фалсафий жаридаси миллий жумҳуриятларни ғайри миллатлар билан тўлдиришни ижобий ҳодиса сифатида баҳолайди. Мана, «Вопросы философии» жаридаси нима деб ёзган: «Социалистик қурилиш даврида, инқилобгача қолақ бўлган... жумҳуриятларда маҳаллий аҳоли кўлами ка-

майинши жараёни кузатилмоқда». «Айни пайтда миллий жумҳурият ва вилоятлар аҳолисида ўзга миллат вакиллари сони тинимсиз кўпаймоқда» (1963 йил, 6-сон, 6-бет). Жарида 1959 йилги рўйхатлашга асосланиб шундай хулосага келди. Бу рўйхатлашга кўра ўша пайтдаёқ икки иттифоқдош жумҳуриятда — Қозоғистон ва Қирғизистонда ерлик аҳоли 30 ва 40 фоизни ташкил этган, холос. Етти иттифоқдош миллий жумҳуриятда келгинди аҳоли, асосан ўрислар 33 дан 47 фоизгача бўлган. Бу жараён мухтор жумҳурият ва вилоятларда янада тинимсиз кечган. Етти мухтор жумҳуриятда ўрис аҳоли ўша пайтда 39 фоиз бўлган, ун мухтор жумҳурият ва вилоятларда ўрислар яна ҳам кўпроқ — 65 фоиз бўлганлар, Кремль миллий ўлкаларни «ишчи кучини ташкилий кўчириш» тартибида ўрислар билан тўлдиришни «интернационализм», яъни «байналмилаллаштириш» деб атайдди. Биз иқтибос этган жарида ёзади: «Бугун нафақат жумҳуриятлар, ҳатто шаҳар ва поҳиялар, минг-минглаб корхоналар, қурилишлар, колхоз ва совхозлар жамоалари ва ҳатто айрим бригадалар ҳақиқий байналмилал бўлдилар». (Ўша жой.)

Хўш, «ҳақиқий байналмилаллик» пировард маъноси нима? Сиёсий мақсад — ўрисларни келтириб жумҳуриятларнинг миллий кифасини йўқотиш, ҳарбий мақсад — миллий жумҳуриятларнинг муҳим жойларида славян аҳолисини кўпайтириб, империя қўрғонлари яратиш ва бу билан ерлик миллатлар қўзғалиб қолса, ўрислардан фойдаланишдир. Шунинг учун ўрислар миллий жумҳуриятларга кўчириб келтирилди.

Бироқ, «байналмилаллаштириш» сиёсатида Кремль икки нарсани ҳисобга олмаган: биринчидан, уруш оқибатлари натижасида (аҳоли қирилиши, ўрис аҳолисининг ўсishi сусайиши) Россиянинг ўзида ҳам ишчи кучи етишмай қолаётганди, иккинчидан, кутилмаган ҳодиса — «байналмилаллаштирилаётган» мусулмон жумҳуриятларида туғиш кўпайиб борарди, айни пайтда славян жумҳуриятларда туғиш камаймоқда эди. Шунга қарамай туғилиш кўп жойларга ўрислар кўчирилаверди. Мана, мусулмон жумҳуриятларда аҳоли ўсиши ҳақидаги расмий маълумотларни олиб кўрайлик. 1959 йилда мусулмонлар 24 миллион бўлган, 1970 йилда 35 миллион, 1979 йилда мусулмон аҳоли сони 43 миллионга етди, яъни 20 йил ичида мусулмон аҳоли 20 миллион кишига кўпайди, худди шу вақт оралиғида СССР аҳолиси таркибида ўрислар сони камайиб бораётган эди. Ўрисларнинг СССР аҳолисидаги салмоғи 1959 йилда 55 фоиз эди, бугун у 50 фоиз атрофида, айрим тахминлар бўйича бундан ҳам кам. Буларнинг бари «кадр алмашлаш» асосида «байналмилаллаштириш»ни қийинлаштирмоқда. (...)

Ўрисларни жумҳуриятларга кўчиришнинг мақсади — миллатларни йўқотиш эканини айтиб ўтдик. Кўчириш оқибатида жумҳуриятларнинг ерлик аҳолиси ўз ерида озчилик бўлиб қолмоқда. Бундан аёнки, келгинди аҳоли, жумҳуриятда кўпайиб олгач, раҳбар лавозимларга даъво қиладди ва эгаллайди, тар-

кибида ўрис кўпайиб кетгач, миллий жумхурият дейишнинг ўзи ҳам ноўрин бўлиб қолади.

Ўрис тили — ана шу «кўпчиликнинг тили» ҳаётнинг барча соҳаларида она тилининг ўрнини эгаллай бошлайди. Ўрисларни кўчириб келишнинг тил сисёати шуни мақсад қилгандир, буни ўша «Вопросы философии жаридасидан ҳам билиш мумкин: «Аҳолининг ўсиб бораётган ҳаракатчанлиги... миллат ва элатларнинг доимий яқинлашувига, бир-бирига ўзаро таъсир этиб, тили бойишига олиб келади, уларнинг бири — ўрис тили — барча социалистик миллатлар учун умумий тилга айланади» («Вопросы философии», 1963 йил 6-сон, 11-бет).

«Ўзаро бойиш» — миллий тилларнинг ўрис сўзлари билан булганишидир, ўрис тилини «барча учун умумий тилга айланиши»га келсак, бу Кремлнинг беҳуда хомхаёлидир.

1979 йилги аҳолини рўйхатга олиш натижаларига кўра, Ўрта Осиёда ўрис тилини она тили сифатида аҳолининг 1 фоизи тан олган, холос, бундайлар Қозоғистонда — 2 фоиз, Болтиқбўйи мамлакатларида — 8 фоиз, Озарбайжон ва Гуржистонда 2 фоиздан оздир. Ўрисларга қондош бўлган славян жумхуриятлар — миллий мактаблари деярли йўқ бўлган Украина ва Белоруссияда ўрис тилини она тили сифатида 17 фоиз ва 25 фоиз аҳоли тан олган, холос. Бундай камтарона натижаларга кўра, ўрис тилини «ҳамма учун умумий тил»га айлантиришга минг йил керак бўлади. Эҳтимол, Кремль мафкурачилари ҳам шу хулосага келган бўлсалар керак, улар ўрислаштиришнинг янги усулини ўйлаб топдилар ва бу билан бир-икки авлод алмашгач, мақсадларига етмоқчилар. Бу — ўрис бўлмаган болаларни ўрисча болалар боғчаларида тарбиялаш йўлидир. (...)

Миллийларга ўзини «катта ака» деб аташни таклиф этиб (Рашидовнинг 1976 йилги КПСС XXV съездидаги нутқидан: «Ўзбекларнинг, барча халқлар каби, катта акаси бор — бу буюк ўрис халқидир») Ленин улуғўрисчи бадбашаралар атаган ўрис мансабпарастни миллий жумхуриятларда ўзини кичик гўдакларнинг золим мурабийсидай тутади. «Катта ака» — ўрис оға уларга насихат қилади, тергайди, жазолайди, лекин ҳеч қачон уларни ўзига тенг кўрмайди, бу табиий, чунки «катта ака» гўдак ёшидаги кичик укачиларига бошқача муносабатда бўлармиди?! «Катта ака»нинг фожиаси шундаки, табиат қонунларига кўра, «кичик укалар» ҳам вояга етадилар ва шаквираган золимга айланган «акалари»га бўйсунмай қўядилар. Уйлайсанки, биз Совет Иттифоқида миллий муносабатлар шу йўналишда ривожланаётган пайтда яшаяпмиз. «Ошкоралик» ва «демократия»ни расмий шиор қилган Горбачёв даврига келиб, ботиний миллий кучлар илк бор юзага чиқдилар ва «кичик укалар» ўрис «катта акалари»га улғайиб қолганларини, мурабийга муҳтож эмасликларини очиб айта бошладилар. (...)

ЯНГИЧА МУАММОЛАР, ЭСКИЧА ФАРМОНЛАР

Бу борадаги маълумотлар Кремлнинг баҳайбат давлат сирин бўлгани учун совет империясида ким кимнинг ҳисобига яшапти — Марказни тобе жумҳуриятлар боқяптими ёки жумҳуриятларни марказ боқяптими? — билиб бўлмайди. Бир нарса аниқ: муҳим стратегик хом-ашё ва қазилмалар, уларни ишлаб чиқариш ва қайта ишлашнинг асосий қисми миллий жумҳуриятларда — Украина ва Белоруссияда, Болтиқбўйи жумҳуриятлари ва Молдавияда, мусулмонлар Шарқи ва Кавказда жойлашган. Қазиб чиқарилган ва қайта ишланган барча муҳим саноат маҳсулотлари Московдаги марказлашган «умумиттифоқ фонди»га келиб тушади. Бу фонднинг даромадларини тақсимлашда иттифоқдош жумҳуриятлар ҳеч қандай таъсир ўтказолмайдилар. Албатта, улар умумиттифоқ бюджети орқали даромаднинг маълум қисмини қайтариб оладилар, лекин бунда улар фондга қўшган улуш ҳеч қандай ўрин тутмайди.

Бу ажратиладиган қисмга ҳам аслида Госплан ва маҳаллий вазирликлар устида ҳукмрон бўлган Москов вазирликлари эгадирлар. Агар жумҳуриятлар «кўпроқ» талаб қилсалар, Москов бунини «миллий худбинлик», «маҳаллийчиллик» ва «боқимандалик» сифатида баҳолайди. Бу ёрликларнинг маъноси шундаки, гўё жумҳуриятлар имконларидан кам бериб, ўзларига лойиғидан кўп сўраётган эмишлар, Марказ бундан хулоса чиқариб, миллий жумҳуриятларнинг бюджетини «уриб» қолади, жумҳуриятлар бунга жавобан империянинг хўжалик планларини зимдан орқага тортадилар. Бунинг ёрқин исботи КПСС Марказий Қўмитасининг 1987 йил 20 июндаги «Ўзбекистон ССР, Тожикистон ССР ва Туркменистон ССР агросаноат комплекси табиий-иқтисодий имкониятларидан қониқарсиз фойдаланилаётгани ҳақида» қароридир. Масаланинг муҳимлигини ҳисобга олиб, ундан иқтибос келтирамиз. Қарорда таъкидланишича, тилга олинган жумҳуриятлар «умумиттифоқ меҳнат тақсимида ўта муҳим ўрин эгаллайдилар. Бу жумҳуриятларнинг колхоз ва совхозлари мамлакатнинг асосий пахта етиштирувчиларидир... Бироқ бу минтақада барпо этилган қудратли ишлаб чиқариш ва иқтисодий қувватлар, сув ҳажмлари, шунингдек, қўлай об-ҳаво шароитларидан қониқарсиз фойдаланилмоқда. Маҳсулотларнинг жуда кўп турлари бўйича умумиттифоқ фондлари улуши бажарилмай қолмоқда... Чорва маҳсулдорлиги жуда кам, ем-хашак сарфи эса иттифоқ даражасидан икки бора зиёд... 10 йил давомида Ўзбекистон ССРда меҳнат маҳсулдорлиги кўпаймади. Тожикистон ССР ва Туркменистон ССРда меҳнатга ҳақ тўлаш, 1,3—1,4 марта ошганига қарамай, меҳнат унумдорлиги пасайди».

Урта Осиё жумҳуриятларидаги бу дабдабали аҳвол кейинги ўн йилликда минтақа халқ хўжалигига аввалги ўн йилликдиган икки баробар кўп — 43 миллиард сўм сарфланишига қарамадан юзага келди. Хўш, Кремль бу жумҳуриятлар агро-

саноат комплексидаги пахта ва бошқа маҳсулотлар етиштиришдаги тургунликни, ҳатто қолоқликни нима билан изоҳлайдилар? КПСС Марказий Қўмитаси қароридаги жавоб Хрушчев ва Брежневдан Андропов ва Черненкогача барча бош котиблар такрорлаб келган жавобнинг ўзгинасидир. Мана, «Жумҳуриятларнинг раҳбар ходимлари боқимандалikka ўрганиб қолганлар, давлатдан иложи борича кўпроқ моддий-пул маблағлари ундиришга интилиш кучли» («Правда, 20. 06. 1987).

Бошқача айтганда, Кремлга ишонадиган бўлсак, Совет империясида ғарб империалистларига номаълум ғаройиб жараён пайдо бўлган: капиталистик империялар ўз мустамлакалари ҳисобига бойиған бўлсалар, Совет империяси, аксинча: ўз боқимандалари» — миллий жумҳуриятлар туфайли қашшоқлашмоқда. Бунинг сабаби, социалистик жамиятнинг қабих ижтимоий қонунийдир — бу жамиятда шахсий моддий қизиқиш йўқ. Ахир, табиат шамойилида бор — ҳар бир одам моддий таъминотни хоҳлайди, ҳар бир миллат фаровонликка, бойликка интилади. Аммо совет иқтисодий тузуми алоҳида одамни ҳам, бутун-бутун миллатларни ҳам эркин ижодий меҳнат иштиёқида, унинг асосида бойиш хоҳишидан жудо қилди.

Унга иттифоқдош жумҳуриятлардаги ўзига хос миллий сабабларни қўшсак, «Правда» рўзномаси ёзган «тургунлик механизми»ни биров тушунамиз. Аввал айтганимиздай, Ленин даврида миллий жумҳуриятлар ички ишларда анча мустақил эдилар, маҳаллий қазилмаларни, бойликларни шу миллат манфаатларида фойдаланишга асосланган миллий иқтисодни ривожлантиргандилар.

СССРда ҳукм сурган сталинча социализм нафақат мустақилликни, балким миллий иқтисодиётларни ҳам йўқ қилди. Миллий хўжаликлар ўрнига тўғридан-тўғри Москвага бўйсунувчи «кесмунизмнинг бутуниттифоқ қурилишлари»ни ташкил эта бошладилар. «Улкан қурилишлар»га Россиядан «ташқилий яънишда» стакчи касблар мутахассислари олиб келинаверди. Қора ишчи кучларини, яъни мардикор шогирдларни маҳаллий раҳбарлар «миллий ишчилар синфи»ни яратиш учун ташкил этишлари керак эди. Аммо уларнинг ҳамма уринишлари зое кетди ва зое кетмоқда — маҳаллий миллат вакилларининг асосий қисми камбағал ишлаб чиқаришдан бош тортадилар, ёшлар ҳунар-техника билим юртларига кирмай, олийгоҳларга уринадилар, катталар эса ўз ҳаётларини шундай уюштирадиларки, улар колхозчи ва ишчилардан дуруст яшайдилар. Чет эллик сайёҳларни ҳам хайрон қолдирадиган бу ҳодисанинг сабаблари турли минтақаларда турличадир. Илмий-техникавий жиҳатдан юқори ривожланган Болтиқбўйи жумҳуриятларида мавжуд Қоринларни ўз миллий манфаатларига мослаб оладилар, кавказликлар ва туркистонлик мусулмон жумҳуриятларда эса қонунларни имкон қадар четлаб, айланиб ўтишга чаққондилар ва тўғри қилдилар,

Аввал таъкидлаганимдек, «бутуниттифоқ қурилишлари»нинг пировард мақсади ўлкалар хом-ашёсидан самарали фойдаланишгина эмас, урисларни кўчириб келиб, жумҳуриятларда империянинг славян аҳолили таянч қўрғонларини тузиш ҳамдир.

Мусулмон жумҳуриятларни славян аҳолиси томонидан оммавий осиб олиниши, нафақат саноат районларига, ҳатто қуриққа ҳам урислар кучно келиши маҳаллий аҳолининг садмони каманишига олиб келди (масалан Қозоғистон ва Қирғизистонда ерлик миллат вакиллари озчиликни ташкил этадиган бўлиб қолди). Славян аҳолиси камфарзандчилиги туфайли камая бошлаганда, СССР мусулмон халқлари кунаявердилар ва икки-сўтлама инқироз юзата келди: славян жумҳуриятларда ишчи кучи етмади, мусулмон жумҳуриятларда ишсизлар кўпайиб кетди. Урислар бундан ҳам фоида чиқармоқчи булдилар ва янги «байналмилал» таъминот — «кадр алмашлаш» пайдо бўлди: энди Москов миллий жумҳуриятларга юқори амалдорлар ва техник раҳбар ходимларни юборади, жумҳуриятлар Россияга қора ишчи кучлари — мардикорлар етказиб берадилар. Ҳозирги совет матбуотига назар солсак, бу «кадр алмашлаш» ғояси ҳам бирёқлама ишлаганини кўрамиз — московлик партаппаратчилар миллий жумҳуриятларга оммавий жўнадилар, чунки у ерда московлик терговчилар порахўрликда айблаб, маҳаллий раҳбарларни қамаган, пойтахтдан келадиганларга жой очган эдилар. Москвадан раҳбарлар келди, бироқ жумҳуриятлардан Россияга кучиб бориш деярли бўлмади. Аксинча, Московни хаволирга солаётган жараён бошланди: ўрис мустамлакачилари маҳаллий аҳолининг келгиндиларга нафрати ошаётганини кўриб гуруҳ-гуруҳ Россияга қайтиб келмоқдалар...

ГОРБАЧЁВНИНГ ОШҚОРАЛИГИ ВА МИЛЛИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ИНҚИРОЗИ МИЛЛИЙ ТИЛЛАРНИ ЙУҚОТИШ СИЕСАТИ НАТИЖАЛАРИ

Брежневнинг «турғунлик ва салбий ҳолатлар» даврида миллий жумҳуриятлар, аксинча ўз тарихларида тақдирни ҳал этувчи муҳим ҳодисани бошдан кечирдилар. Уларда турғунлик даврида зимдан миллий онг ривожланди, сохта «байналмилаллаштириш» ниқоби остида улўгдавлатчилик амалиёти бу жумҳуриятларда қанчалик авжга чиқса, шунга баробар қасос ҳисси етилди. Ленин миллий масала бўйича ўзининг сулғи қайдномаларида огоҳлантирган эди: улўгдавлатчилар ўрис бўлмаган халқларнинг миллий туйғуларини қанчалик эзиб камситсалар, халқлар шунчалик кенг, чуқур ва кескин жавоб берадилар. Нильчининг айтгани тўғри чиқди. Ленин фикрича, «ҳар қандай кўп миллатли давлатда маҳаллий аҳоли миллатчилиги ҳукмрон

улуғдаватчи миллатнинг миллатчилигига табиий ва муқаррар жавобдир...»

Сталин Совет империяси фаолиятининг дастлабки даврида юз берган миллий тўқнашувларни ўсиш касалликлари, деб атагани ва бу қайсидир маънода тўғри эди. Аммо Совет империясининг ҳозирги касалликлари — қулаш касалликларидир, хуруж қилаётган мункиллаш, миллий муносабатлар барча қисмларининг бир пайтдаги умумий инқирозидир. Ахир, Кремль ва унинг раҳнамолари партия XXVII съездидаги «КПСС Дастури»нинг янги таҳририда: «Ўтмиш қолдиги бўлган миллий масала Совет Иттифоқида батамом ҳал этилди», — деб ёзиб ўзларини яна бир бор алдадилар. Миллий масаланинг бу «батамом ҳал этилиши»дан кўп ўтмай Олмаота даҳшати юз берди. Москвада қримтатарлар намойиш уюштирдилар. Эстония, Латвия ва Литвада миллий ҳуқуқларни тиклаш байроғи остида қайта-қайта оммавий намойишлар бўлиб ўтди. Кремлнинг янги раҳнамолари шундан кейин ҳам ўлкалардаги миллий ҳаракат ўсишининг сабабларини чуқур таҳлил этиш, ўз аجدларининг улуғдаватчилик сиёсатини қайта кўриб чиқиш ўрнига — сохта «интернационализм» шиори остидаги кўҳна сиёсатни давом эттирдилар, фақат шиор янгича — «иккитиллилик» бўлди.

Аввал айтиб ўтганимиздай, миллий онг ўсиши маълум жой билан чегаралангани тасодифий ҳодиса эмас. Маданият соҳасида ва ўз тарихий ўтмишини «қайта баҳолаш»да ёрқин намойиш бўлаётган миллий онг империянинг барча стратегик муҳим ўлкаларида — Украина ва Белоруссияда ҳам, Кавказда ҳам, Болтиқбўйида ҳам ўсиб бормоқда. Миллий уйғонишнинг эътиқодли даъваткорлари бўлиб қандайдир. «буржуа миллатчилари» эмас, машҳур маданият арбоблари, коммунистлар чиқмоқдалар. Улар ҳам Горбачёв ўз «ислохотлари», «ошкоралиги» «демократиялаши»ни асослаш учун мурожаат этаётган Лениндан мисол келтирмоқдалар. Уларнинг барчаси бир овоздан миллатнинг тириклиги унинг тили тириклигидадир, деб таъкидламоқдалар, агар партия тил сиёсатида «кенг ислохотлар» бўлмаса, миллий тиллар йўқолиб кетади, демоқдалар. (...)

1986 йил 15 декабрда Белоруссия маданият арбоблари Горбачёв номига ёзган мактуб СССРда миллий масала бўйича тарихий аҳамиятга эга бўлган ҳужжатдир.

Бу ҳужжатларни баҳолашдан олдин шунини айтиш лозимки, белорусларнинг ҳужжатлари қозоқ халқи миллий ҳуқуқлари ҳимояси учун олмаоталиклар намойишидан (1986 йил 17—18 декабрь) икки-уч кун олдин ёзилган. Қозогистондаги воқеалар ва белорусларнинг Горбачёвга хати ўзаро чуқур руҳий алоқадорликка эга. Минскдаги совуққон овруполиклар исботлаб қоғозга туширган дардларни Олмаотадаги қизиққон қозоқлар кўчага олиб чиқдилар. Белорусларнинг ҳужжатлари

аслида барча миллий жумҳуриятлар, вилоятлар ва ўлкалардаги аҳволни ҳис-ҳаяжонсиз, аниқ кўрсатади.

«...» Муаллифлар партия миллий сиёсати оқибатларини кўрсатадилар: «Она тили жамият ҳаётининг барча соҳаларидан сиқиб чиқарилди. Белорус тили иш юритиш тили сифатида партия органларида ҳам, давлат корхоналарида ҳам деярли қўлланилмайди... Она тилидан фойдаланадиган кишилар тезда «миллатчи»лар қаторига киради».

Аввал айтилганидай, ўрислаштиришда Сталиннинг шогирдлари ва ворислари устозларидан анча олға кетдилар. Ҳар қандай миллий сиёсатнинг бош масаласи — миллий тиллар тақдирини масаласидир. Дунё бўйлаб ғалаба қилган жаҳон социализми бир ёки икки мавжуд тилдан — инглиз ёки ўрис тилидан фойдаланади, деган эди Ленин. Сталин устозининг бу таъкидига қарши чиқди ва ёзди: «Социализм ғалаба қилгач... бир тилнинг мағлубияти ва бошқа тилнинг ғалабаси ҳақида гап бўлиши мумкин эмас». Тиллар «бир умумий халқаро тилга бирлашади, бу тил немисча ҳам, ўрисча ҳам, инглизча ҳам бўлмайди, бу янги тил бўлади» (Сталин «Марксизм и вопросы языкознания», 1950 йил). Айтиш керакки, «Россияда кўпмиллатли давлатда ўрис тилининг ўрнига тўхталиб, Ленин ҳамма тилларнинг ҳуқуқи тенг бўлиши лозим, дейди: Демократик давлатнинг ҳукумати «она тилларнинг тўла эркинлигини шубҳасиз тан олади ва уларнинг бирига ҳар қандай имтиёз беришни инкор этади».

Шундан келиб чиқиб, 1921 йил ва 1923 йиллардаги партиянинг X ва XII съездлари миллий совет жумҳуриятлари халқлари тилларини шу жумҳуриятларнинг давлат тили, деб эълон қилди — «совет миллий мустақиллиги»нинг ташқи шакли шу эди. Бироқ 30-йиллар бошидаёқ Сталин бу икки съездни тарихдан исиз ўчириб ташлади. 1936 йилги Конституция бўйича гуржилар, арманлар ва озарбайжонларга (фақат уларга) ўз конституцияларида она тилларини давлат тили, деб ёзишга рухсат берилди. Бироқ Сталин ўрис тилининг миллий жумҳуриятларда давлат тили экани ҳақида расмий эълон қилишгача бориб етмади. Бу ишни унинг ворислари зимдан амалга оширдилар. «КПСС Дастури»да қонундай қатъий ёзадилар: 1. Ўрис тилини «эркин» ўрганиш шарт, 2. Ўрис тили энди «СССРдаги барча халқлар учун умумий миллатлараро муомала тилидир». Шу пайтдан бошлаб нафақат назарияда, балким амалда ҳам тинимсиз «иккитиллилик»ка зўр берилди.

Асосийси бошқа ёқда. Сталин меросхўрлари тилида «иккитиллилик» бирикмаси бу икки сўз қўшилиувидан келиб чиқадиган маънони билдирмайди. Хўш, «иккитиллилик»нинг асл маъноси нима? Унинг лисоний талқини Ожеговнинг «Ўрис тили луғати» да қуйидагича берилади: «Иккитиллилик — икки тилдан тенг «фойдаланиш». Совет Конституцияси бўйича суверен миллий совет жумҳуриятлари шароитида «иккитиллилик»нинг сиёсий талқини қандай бўлади?

«Миллий сиёсат»ни икки томон икки хил тушунади: партия миллий сиёсатини жумҳуриятлар инқилобдан кейинги Ленин асарларига асосланиб, миллатларнинг гуллаб-яшнаши ва бекчилиги деб биладилар. Кремль йўлбошчилари эса, инқилобдан олдинги Ленинга таяниб, миллий сиёсатни барча миллатларни аста-секин тўхтовсиз емириш, деб биладилар. Шунинг учун Кремль ўз мақсадларига тўғри келадиган «икки тиллилик»ни тэн олади, холос, мана у: ўрис тили — СССР ҳудудида давлат тилидир, йўқолишга маҳкум она тили эса — турмуш тилидир. (. . .)

Афсуски, ўрис улугъдавлатчилари мустамлакачи ғарб империяларининг тарихини унчалик яхши билмайдилар, шекллди, давлатни ташкил этган миллат тилини билиш — миллатларнинг чўғониб, эрк сўрашидан қутқаролмайди. Аксинча: зolimнинг тилини билиш ўрис мустамлакачиларига қарши миллий-озодлик курашида аниқ қуролга айланади (. . .)

Биламан, бирорта маҳаллий ўз жумҳуриятида ўрис тилини билмай туриб на илмий, на техникавий, на маъмурий лавозимни эгаллай олмайди. Бу тушунарли, лекин нима учун «Правда» газетаси олис миллий ўлкадаги ҳар бир колхозчи ҳам ўрисчани ўрганишини хоҳлайди? Буни тушуна олмайман.

Совет империяси ўз мустамлакаларидан ғарб империялари талаб қилмаган нарсани — ҳамма ўрис бўлмаганларнинг ўрис тилини ўрганишини талаб қилади. «Правда»нинг таъкидлашicha бу «маданият байналмилаллашуви ва аҳоли миллатлараро аралашувининг қонуний жараёни» экан; яъни бу кичик миллатларни катта миллат ютиб юбориши натижасида «миллатларни қоритириш» демакдир. Талаб ҳам шунга яраша: кичик миллатлар катта миллатнинг тилини билиши лозим.

Миллий-маданий сиёсатда Сталиннинг ворислари Сталиндан ҳам устемонроқ чиқдилар. Унинг икки белгиси жумласи шундай эди: «Шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият». Сталиннинг ворислари бу жумлада учинчи белги — улугъдавлатчилик этмаслигини тушунишди, устозларининг жумласини учинчи белги билан тўлдиришди. «Правда»нинг биз тилга олган мақоласида Брежнев даврида тилга тушган янги жумла бор: «мазмунан ягона социалистик, миллий шакллари турлича, руҳан байналмилал маданият». Совет миллий сиёсатида «байналминаллаштириш» дегани «ўрислаштириш» эканини ҳисобга олсак, ҳаммаси аён. Айнан ўрислаштиришдан иборат «интер: национализм» тарафдори бўлган «Правда» рўзномаси миллий тарихчилар ўз миллий тарихларини кавлашларига қарши чиқади, санъаткорлар ўз элининг «қолоқ» анъаналарини тарғиб этмасликларини хоҳлайди, оқинлару шоирлар ўз тарихий қаҳрамонларини мадҳ этмасликларини талаб қилади. «Правда» ёзади: «Афсуски, бадий адабиёт ва санъатнинг баъзи асарларида, илмий ишларда миллий ўзига ҳослик ниқоби остида жаҳолатпараст миллатчилик ва диний хурофот мадҳ этилади, бир халқнинг тарихи мақталиб, бошқа халқлар камситилади». Қис-

қача айтганда, «катта ака»га (князь Игорни, Александр Невскийни, Дмитрий Донскойни, Суворов, Кутузов, Нахимовни мадҳ этиш) мумкин, «кичик укалар»га мумкин эмас. (Туркистонликларга Амир Темур, Бобур, Кенесарни улуғлаш маи этилади, кавказликлар — шайх Мансур ва имом Шомилни, украинлар — Мазепа ва Юрушевскийни, болтиқбўйликлар ўз миллий қахрамонларини ҳурматлашларига йўл қўйилмайди.) Бироқ давказ ва Туркистонни тўп ва қиличлар билан босиб олган соққинчи урис генералларига улар қонга ботирган ерларда ҳайкаллар қўйилади. Болтиқбўйида бу ерни забт этган Пётр, биринчига ҳайкал ўрнатилади.

Миллий жумҳуриятларда ким бунга қаршилик қилса, миллатчи ҳисобланади. (...)

(...) Янги партия дастурида айтилишича ҳар бир совет кишиси «миллатчилик ва шовиннизм, миллий биқиқлик ва маҳдудлик қуринишларига мурасасиз» бўлиши керак. Марказқўмнинг Қозоғистон воқеаларидан кейинги январь Пленумида (1987) Горбачёв миллий масала бўйича болашавойларнинг эски кўлини яна бир бор тасдиқлади. Бироқ кўп ўтмай пойтахт рўзнома, жариди, ойнаи жаҳон ва радиоларининг бош муҳаррирлари билан учрашувида илк бор миллий муносабатларни ҳам қайта қуриш лозимлигини тан олди. Мана, Горбачёв маърузасининг ўша жойи:

«Миллий масала алоҳида эътиборни талаб қилади... биз барча халқларнинг миллий туйғуларига ҳам, тарихига ҳам, маданиятига ҳам, тилига ҳам ҳурмат билан қараймиз, тўла ва аниқ тенглик тарафдоримиз. Биз кўпмиллатли мамлакатда яшаймиз, бу масалаларга эътиборсизлик хавфлидир. Афсуски, биз гоҳида бу йўналишдаги аҳволни табрик сўзлари билақ баҳоладик, холос... Барча халқлар ва элатларнинг маданий даражаси ўсмоқда, кўтарилмоқда ўз зиёлилари вояга етди». Бироқ Горбачёв зиёлилар номига қўшиб қўйди: «Зиёлилар ўз тарихий илдизларини ўрганмоқдалар бу гоҳида тарихни ва у билан бўлган барча нарсаларни, тараққиётга зид тарихий нарсаларни ҳам илоҳийлаштиришга олиб келмоқда» («Правда» 14.02.1987).

Афсуски ўтмишда «табрик сўзлари» унчалик кўп бўлган эмас. Украина ва Белоруссияда, Кавказ ва мусулмонлар Шарқида тинимсиз қирғинлар бўлган, уруш пайтида миллий озчилик халқларга писбатан гитлерона қатағон бўлган. Урис улуғдавлатчилари ҳозиргача чоризм саркардаларига уларнинг «прогрессив» ишлари — бегона халқларнинг ерларини зўрлаб Россияга қўшиб олганлари учун мадҳиялар ўқиб келмоқдалар. Миллий тарихчилар ва адиблар ўз қахрамонона тарихларини мадҳ этсалар; уларни «реакцион тарих»ни миллатчиларча «илоҳийлаштириш»да айблайдилар.

Тарих бундай ёвузликларни кечирмайди, халқлар ҳам ҳеч қачон унута олмайдилар. Шу жиҳатдан совет империяси кун сайин ўзини ноқулай сезаверади, зеро, у тарихдаги энг сўнгги империядир.

Горбачёв даврининг мафкурачилари миллий сиёсатда аввал бўлмаган икки тушунчани ташвиқ этадилар: буларнинг бири биз тилга олган «иккитиллилик» тушунчаси бўлса, иккинчиси, «катта ва кичик ватан» тушунчасидир. Ташқаридан қараганда бу улуғдавлатчиларнинг ўрис бўлмаган халқларнинг миллий туйғуларига туҳфасига ўхшаб кўринади. Ахир, аслида шу пайтгача битта каттакон «Совет ватани» тан олинарди, уни албатта катта ҳарф билан ёзиш керак эди, энди ўз миллий ватанинг ҳақида ҳам ёзишнингга рухсат бор, «кичик ватан» ҳақида кичик ҳарф билан ёзилади. Бу ташвиқий сўзбўямачилик маъно жиҳатидан — аниқ «пуфак» жумла, зеро инсонда минг йиллардан бери халқи яшаган ва яшаётган битта ватан бўлади. Жумланинг «шиширилганлиги» нимада? Масалан: гуржи учун — Гуржистон «кичик ватан». СССР эса — «катта ватан», ўрислар учун — Россия «кичик ватан», СССР — «катта ватан»? Бу «катта ватан»нинг кўплаб «кичик ватан»ларга бўлиниши бир томондан, расмий мафкуранинг асрлар давомида шаклланган миллий ўзлик, бетакрорликни тан олаётганини билдиради, иккинчи томондан, бу муроса большевойларни барча халқларни кўшиб, тили ўрисча ягона миллат яратиш ҳақидаги орзуси хомхаёл эканини, амалга ошмаслигини билдиради. Афсуски ўрисларнинг бу муросасига ишониб бўлмайди. Зўравоннинг кучсиз билан ҳар қандай мажбурий муросаси, афсуски, омонатдир. Ҳокимиятни ён беришга мажбур қилган ҳолатлар барҳам топган заҳоти у яна зулмини бошлайди. Бу нарса айниқса «иккитиллилик»ка тааллуқлидир. Расмий ҳужжатларга таянасак, «иккитиллилик» ҳам улуғдавлатчиларнинг ўрис бўлмаган халқларга ён беришидир. Зеро ўттизинчи йиллардан то бизнинг давримизгача КПСС Марказий Қўмитасининг иттифоқдош жумҳуриятлар компартияларининг бирорта ҳужжатида «иккитиллилик» лозимлиги ёки она тилини ўрганиш кераклиги ҳақида бир сўз айтилмасди, лекин ўрис тилини ўрганиш зарурлиги ҳақида кўплаб қарорлар чиқарилган эди. Энди эса икки тилни — ўрис тили ва она тилини ўрганиш ҳақида гапирилмоқда, барча жумҳуриятлар, миллий вилоятлар ва ўлкаларда «иккитиллилик» қилиш ҳаракати бош кўтармоқда. (...)

Алданиш керак эмас, ўрис улуғдавлатчиларининг янги топилмаси бўлган «иккитиллилик» ўша ўрислаштиришнинг янги ниқоби, бунинг устига бу бемаъни талабдир, чунки одам жуда кўп тилларни ўрганиб билиши мумкин, бироқ у фақат бир тилда — ўз она тилида фикрлай олади.

КРЕМЛНИНГ МИЛЛИЙ СИЁСАТДАГИ ЭСКИЧА ТАФАҚҚУРИ

Шундай қилиб, партиянинг миллий сиёсати жиддий қаралганда сиёсат дегулик ҳам эмас, партиянинг ҳийласи холос. Партиянинг умумий сиёсати ҳар ўзгарганда миллий сиёсат ҳам ўзгариб турди...

Бугун бош мақсад барча соҳаларни «инқилобий қайта қуриш», «янгича тафаккур», «ошкоралик» ва Совет жамиятини «демократлаштириш» шиорларида ифодалаган пайтда миллий масала алоҳида аҳамиятга эгадир. Ҳозирги ўлчовда «ошкоралик» ҳам миллий муносабатлар замирида қанчалик портловчи кучлар яшириниб ётганини кўрсатади. «Правда» рўзномаси ошкоралик намунасини кўрсатиб, Олмаотада 1986 йил 17—18 декабрда бўлган қозоқ миллий намоёишлари ҳақида хабар берди, 1987 йилнинг бошида Москвада сиёсий маҳбусларни озод қилишни талаб қилган намоёишни бостириб, намоёишчиларни қамоққа олиш учун КГБ ва МВД ташланмади, авваллари ташланарди. Шундан сўнг, совет империясининг турли бурчакларида миллий озчилик ҳуқуқини ҳимоя қилган қатор намоёишлар бўлди, айниқса қримли татарларнинг ўзбеклар қувватлаган Тошкент ва Москвадаги намоёишлари, ўша йилнинг августидаги Таллинда эстонлар, Ригада латишлар, Вильнюсда литвалликлар уюштирган, Гитлер Сталинга мустақил Эстония, Латвия ва Литванга туҳфа қилган Риббентроп — Молотов фактини бекор қилишни талаб этган намоёишлар зиддиятларни яққол намоён этди.

Айнан ана шу (КГБ зимдан назорат қиладиган) ўлчовли «ошкоралик»дан фойдаланиб, барча жумҳуриятлардаги миллий маданиятнинг машҳур арбоблари партиянинг ҳозирги тил сиёсати давом этса, ўрис бўлмаган халқлар ҳалокати муқаррар эканини айтиб жасур ва очиқ майдонга чиқдилар. Бундай қилиб, Кремль ноқулай аҳволда қолди: ё миллий жумҳуриятларга «қайта қуриш» ва «ошкоралик»ни киритмаслик керак, ё уларга 1924 йил Конституциясида Ленин ваъда қилган, кейин Сталин ва унинг ворислари тортиб олган мустақилликни бериш керак. Аввал Кремль биринчи йўлни танлаб, жумҳуриятларни «қайта қуриш» ва «янгича тафаккур»дан йироқ тутишни, ўрислаштириш сиёсатини даҳлсиз давом эттиришни лозим кўрди. Буни билиш учун КПСС Марказий Қўмитасининг 1987 йил 16 июлдаги «Қозоғистон жумҳурият партия ташкилотининг меҳнаткашларни байналмилал тарбиялаш борасидаги ишлари ҳақида» Қарорига назар солиш kifоя («Правда», 1987 йил, 16 июль). Лигачев услубида ёзилган бу ҳужжатда «қайта қуриш», «янгича тафаккур»дан асар ҳам йўқ.

Сиёсий раҳбарлик учун бошқаларни алдаш мақсадида ўз ўзини алдашдан оғир гуноҳ йўқ. Ҳисоб-китоблар янгича аҳволнинг ҳато таҳлилига асосланса, кўпинча шундай бўлади. Менинг назаримда, бу Горбачев раҳбариятининг миллий жумҳуриятлардаги ҳаққоний аҳволни баҳолашида яққол кўринмоқда... Ҳужжат муаллифлари Лениннинг миллий масала борасидаги асарларини ҳеч қачон ўқиб кўрмаганга ўхшайдилар бироқ Сталиннинг ёзганларини мустаҳкам ўзлаштириб, ёдлаб олганлар. Сталиннинг ўрислар шовинизми йўқ, кўпмиллатли Совет давлати шароитида майда миллатларнинг миллатчилиги асосий ва ягона хавфдир, деган «башорат»ларини Ленин фикри сифа-

тида тақдим қиладилар. Тўғри, Ленин кенг жаҳон миқёсидаги улугдаватчи эди, бироқ у шунчаки ўрис шовинисти эмасди. Унинг сиёсати қайишқоқроқ бўлиб, шу билан ўрис бўлмаган халқларнинг кўз ўнгиде жозибалироқ кўринарди. Марказий Қўмита қарорининг муаллифлари эса ўзларининг ҳам ўрис миллатчилари, ҳам улугдаватчилар эканларини аниқ кўрсатдилар. (...)

Марказқўмнинг миллий сиёсат ҳақидаги бу Қарори кўҳна андōза бўйича «мақтов» билан бошланиб «марсия» билан тугайди. Бунинг устига «мақтов» — ҳалол ёзилган бўлиб, қарорнинг хулосаларини инкор қилиб турибди.

Хужжатнинг мағзига назар солайлик. Нақафат Сталин услуби, балким сталинизм руҳи уфуриб турган муҳим ерларининг гина кўриб чиқайлик. Езилишича, Қозоғистон раҳбарларида миллий маҳдудлик туйғуси пайдо бўлибди, партия ва давлат лавозимларига кадр танлашда қозоқларга йўл берилар эмиш, «олий ўқув юртларига киришда қозоқ ёшларига имтиёзли шартлар яратилган», — дейилади Марказий Қўмита Қарориде: Гап фақат Қозоғистонни тергаб қўйишда эмас, Лигачев Тбилисида маъруза қилиб гуржи университетиде гуржилар кўп ўқиётганидан нолийди. Бу «айблар»нинг бари сохталаштирилган ленинча миллий сиёсатга таяниб қўйилади. (...)

«Айблар»нинг бири ва ундан чиқадиган Марказий Қўмита хулосаси Сталиндан ҳам ўтиб тушади. Қарорда шундай дейилган: «Жумҳуриятда яшаётган миллатларнинг ижтимоий-сиёсий тузумда муқобил вакиллиги таъминланмаган». Партия ва давлат лавозимлари, ҳуқуқ-тартибот органлари, фан ва маданият корхоналарида кўпчиликини шу ерлик халқ вакиллари эмас, славянлар эгаллаши керак, чунки бу жумҳуриятларда аҳолининг кўпчилигини кейинги қирқ йил давомида кўчириб келинган славян мустамлакачилари ташкил этади. Агар Марказқўм, ўз қарорига кўра, бу ерда «баробар вакиллик» сиёсатини юргизса, «суверен» миллий жумҳуриятдан асар ҳам қолмайди, Сталин ва Хрушчевнинг тушига ҳам кирмаган аҳвол юзага келади.

Мана қарорда бу ҳақда нима дейилган: «Партия ва давлат органларининг раҳбар лавозимларида жумҳуриятда яшаётган барча миллатлар вакиллари етарли бўлишига эришиш лозим». Бунинг оддий тилга кўчирсак, бугундан бошлаб қозоқлар эмас, келгиндилар Қозоғистонни бошқаради. Бундай очиқ ўрислаштириш миллий қарама-қаршиликни келтириб чиқаришини тушуниб, қарор «ижтимоий ҳаёт барча соҳаларининг байналмилаллашуви жараёни чуқурлашиб бориши муқаррар эканини ишонарли қилиб тушунтириш»ни талаб қилади.

Бошқача айтганда, «муқаррар жараён», «байналмилал бурч» тайин ҳодиса бўлса, қозоқлар барча соҳаларда келгиндилар бошқарадиган биринчи совет «байналмилалчи»ларига айланишлари мумкин. Ҳақиқий «байналмилалчи» бўлиш учун ерлик миллатдан ўз ўтмиши — тарихий, маданий-манший, анъанавий

диний ўтмишидан кечиб талаб этилади. Хўш, қарорнинг мана бу ерини бошқача қандай тушуниш мумкин: «Илмий ишларда, адабиёт ва санъат асарларида қозоқ халқининг ўтмиши мадҳ этилмоқда, буржуа миллатчиларини оқлашга урнишлар бўлмоқда... Миллий биқиқликка берилиш кучаймоқда...» Феодал-бойларча ахлоқлар, қолоқ одатлар билан кураш негадир тўхтаб қолди... Исломнинг жоҳиллигини, эскирган анъаналарни асрашга интилишини фаол фаш этимаяптилар... Руҳонийларнинг аҳоли ҳаёти ва турмушининг турли соҳаларига таъсири зўрайди... Шунинг учун дейилади Қарорда, «миллатчилик кайфиятларига, феодал-бойларча ахлоққа, қавмдошлик анъаналарига, диний ҳурфотга қарши фаол кураш олиб бориш керак». Партиянинг миллий-мустамлакачилик сиёсати билан озми-кўпми таниш одам Қарордаги бу ғайримиллий расво жумлалар Сталин асарларидан, йигирманчи-ўттинчи йиллардаги сталинча Марказқўм қарорларидан кўчирилганини билади. Марказқўм Туркистонда ўз шогирдларидан талаб қилаётган сиёсат олтмиш йил давомида бу ерда амалга оширилиб келинади: бойлар, муллалар, «буржуа миллатчилари» қириб ташланди, масжидлар бузилди, халқ узлуксиз қатағон қилинди, ниҳоят, коммунист зиёлилар ҳам «маҳаллий миллатчилик»да айбланиб, кўп марта «тозалаб» турилди. Натижаси-чи? Натижа Марказқўмнинг Қарорида айтилганидай — «миллий онгнинг тез ўсиши».

Миллий онгнинг ўсиши қозоқларгагина хос эмас, миллий кадрлар, миллий ижодий зиёлилар ўсиб етилган барча жойларда кечаётган оммавий ҳодисадир. Сталин миллий жумҳуриятларни осон бошқарар эди, зеро миллатларнинг юқори қатламини — ақлини таний бошлаган зиёлиларни вақти-вақти билан ўлдиртириб турарди. Хрушчев ва Брежнев бу усулдан воз кечишга мажбур бўлдилар. Миллий уйғонишнинг, бугунги халқлар кўзи очилишининг сирини шунда.

Бу чақириқ Осиё саҳросидаги ёлғиз одамнинг бақирғидай изси кетди!

Узимнинг тушкун кайфиятимга қарамай, Горбачёв ва унинг раҳбарияти миллий масалада сўнги сўзларини айтадилар, деб умид қиламан. Барча жумҳуриятлардаги миллий зиёлиларнинг тинимсиз кучайиб бораётган талаблари Кремлни ўз миллий сиёсатида ҳам қандайдир «қайта қуриш ва демократиялаштириш» қилишга мажбур этади. (...)

Шу муносабат билан Горбачёв: «Биз Ильичнинг охириги асарларига тез-тез мурожаат қилмоқдамиз» — деган эди. Лениннинг биз тилга олган «Миллатлар ёки «мухториятлаштириш» масаласига доир» асари унинг ўлимидан олдин, қураётган тузуми фожиасини англаб ёзган асаридир. Унда Ленин барча иттифоқдош жумҳуриятларга тўла мустақиллик беришни таклиф қилади. Кремлнинг янги раҳбарияти кечикиб бўлса-да тушунган Лениннинг ана шу тилагини бажо келтирсинлар, шундай қилсалар — бу ҳақиқий қайта қуриш бўлади, қолган ҳаммаси — кўзбўямачиликдир.

УРИСЛАР МАСАЛАСИ

СССРда нафақат миллий масала, ҳатто ўрислар масаласи ҳам мавжуд.

Тўғри, миллий жиҳатдан ўрисларни ҳеч ким ҳўрлаётгани йўқ, бироқ, сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан ўрислар ҳам бошқа халқлар каби эзилган, ҳуқуқсиз шўрлик бир халқдир. Авваллари ўрисларни латишлар, яҳудийлар, кавказликлар эзган бўлса, бугун ўрисларни ўрислар эзмоқда. Бундан ўрис халқига енгил бўлаётгани йўқ. Бошқа халқлар фожиасини англаш учун ўрис халқининг ўз фожиалари илдизларини билиш муҳимдир. Ўрис кишисининг «сирли қалби» ҳақида сон-саноқсиз асарларда ёзилган, бу халққа новотдан кўра қамчин кўпроқ ёқади. Лекин ҳеч ким ўйламайдики, ўрис халқи новот излаб қамчин тагига тушган, новотни нафақат ўзи учун, балким ҳамма учун халқаро миқёсда егизиш учун излаган. Ўрис кишисининг хулқ атвори шу — ўзи бахтли бўлмай туриб, ҳаммани бахтли қилмоқчи бўлади. Эзгу ниятларни байроқ қилиб, ўзини ҳам, бошқаларни ҳам хонавайрон қилиши мумкин. Шоир ўрис кишиси ҳақида: «Бизнинг ниятимиз улуғ, супрамиз қуруқ», — деб бежиз айтмаган... Пушкин ўрис кишисини дангаса ва лоқайд, деб айтганда ҳақ эмас. Ўрисларнинг биринчи юришлари, аслида, бошқа мустамлакачиларникидай хонаки ниятлар ила қундуз териси, олтин конлари излаб ёки бегоналарни қул қилиш учун бошланган эмасди.: Ўрисларни қизиқувчанлик ҳисси судраган уфқлар ортида нима бор, қайси халқлар бор ва қандай яшайди — шуларни билгиси келган. Коинотга биринчи бўлиб ўрис кишиси учгани ҳам бежиз эмас.

Мустамлакачининг иштаҳаси овқат пайти келди — Ермакдан бошлаб, давлатга хизмат қилдирилган халқ қизиқувчанлиги боқинчиликка етаклай бошлади. Ҳудуди чорроққина бўлган Москов Руси секин-аста чегараларини Болтиқ денгизидан Тинч океанигача кенгайтирди ва ҳатто Америкагача борди — ҳудуди Аляскагача, саноати Калифорниягача етди.

Ўрислар фожиаси Русь давлати ўз ҳудудий-этнографик чегараларидан чиққандан бошланди. Русь империясининг кенгайиши ўрис кишиси эркининг торайишига ва охир-оқибат эркинчилигига олиб келди. Бошқаларни бахтли қилишни хоҳлаган ўрис кишиси дунёда энг бахсиз кишига айланди. Тарихчи Ключевский ўзига хос «ямоқ» империя бўлган Россиянинг кенгайиши ва ўрис халқининг эрки фуқаролик ҳуқуқлари йўқола бориши ўртасидаги алоқадорликни яхши кўра олган. У шундай ёзади: «XIX асрнинг ўрталаригача давлат ташқи ҳудудлари кенгайиши халқнинг ички эрки ривожига тескари келмоқдadir... Кенгайиб бораётган боқсинчилик фаолияти оқибатида ҳокимият кўлами кенгайди, лекин халқ руҳининг кўтаринкилиги пасайди. Янги Россиянинг ташқи ютуқлари бўрон учириб, қанотлари кучсизлик қиладиган тўфонларга ташланаётган шўрлик қушнинг парвозига ўхшайди». Халқ нафақат эркини

йўқотди,— у ташқи босқинчиликлардан ғарб мустамлакачилари қаби боймади ҳам, аксинча, баттар қашшоқлашди. Бу ҳақиқатни Ключевский лўнда иборада ифодалаган: «Давлат тўлган, халқ сўлган» (В. К. Ключевский. «Курс русской истории», 3-том, 8-бет).

Ўрис тарихий жараёнининг ғарбдан ҳалокатли фарқи ана шунда. Давлатнинг қудрати халқнинг жисмоний ва руҳий қуллиги ҳисобига ошди. Доимо шундай бўлган. Бугун ҳам шундай, совет империяси баҳайбат ҳарбий ҳокимият бўлиш учун ўз халқини қашшоқ мамлакатлар ҳаёт даражасига туширди, давлат чегараларига қулф осди... Ўрис халқи бунақа социализмни орзу қилган эмасди, чунки озод одам қамоқxonани орзу қилмайди. Ваъда қилинган «заминдаги жаннат» тарихда мисли кўрилмаган алдов бўлиб чиқди.

Бироқ буюк халқнинг алданиш имтиёзидан фойдаланиш ҳуқуқи йўқ. Улуғ халқ ўзини занжирга сола туриб, бошқа халқларни ҳам занжирлашга журъат қилмайди... Ўрис халқи елкасига бунчалар афсонавий сабри учун тарихий масъулият тушади. Сталин Кремлда урушдаги ғалаба тантаналарида ўрис халқини айнан ана шу сабри учун мақтаб қўйган эди, у совет ҳукумати хатолари учун бошқа халқ ҳукуматни қувган бўларди, деди. Сталин тўғри гапирётган эди. Уруш пайтида ҳокимият Сталиннинг шайқасидан қуролланган халққа ўтди. Халқ келгинди фашист зўравонларини ағдарди ва қириб ташлади, бироқ ўз зўравон Сталинини сақлаб қолди яна ўз ғалабасини урушнинг бошида қочиб қолган Сталиннинг иши, деб эълон қилди. Бунчалар туганмас сабр-бардошни ўрис халқи қайдан олган?

Гитлер олти миллион яҳудийларни ўлдирди, уларнинг уч юз минг унинг фуқароси эди, Сталин эса, профессор И. А. Кургановнинг ҳисобларига қараганда, 66 миллион ўз халқини ўлдирди. (СССРда Сталин «фақат» 55 миллион кишини ўлдирган, деб ёзишади). Шунга қарамай Сталинни соғиниш бор. Хрушчев ҳам, асосан ана шу «Худо» ниқобини кийган улкан жиноятчинини фош қилгани учун ишдан кетди. Ҳатто Хрушчев ҳам Сталинни Ленин мавзолейидан чиқариб, яна ўша ерда — Қизил майдонда кўмдиришдан нарига ўтолмади. Ҳайратлиси шундаки, бугун ҳам, Горбачёв ва унинг «ошкоралиги» даврида, зolim ўлганидан 35 йил ўтгандан кейин ҳам партия даҳолари: «Сталинни жиноятчи десакми-демасакми?»— дея бош қотирадилар. Шубҳаларга Горбачёв ҳам нуқта қўёлмади, Октябрь 70 йиллигида Сталинга «диалектик» баҳо берди: «Партиянинг И. В. Сталин бошқарган раҳбарияти ленинизмни мафкуравий курашда ҳимоя қила олди» («Правда», 3 ноябрь, 1987 йил). Шу ердаёқ Сталин кейинчалик 30-йилларда жиноятчига айланди, деб эътироф этди. Ҳатто шунақа «инсон қалби инженерлари» топилдики, Чуевдай Кремлдан ҳукмбардор талаб қилдилар: «Қайтаринглар Сталинни бизга Худо керак ёшларинизга!» Ноёб жиноятчи ёшларнинг худоси бўлса?— бундай деб

фақат руҳан қул одам ёзади, бундай чақириққа давлат қулдорларигина қулоқ солади... Лермонтов сатрларини эслайлик: «Алвидо, ювуқсиз Россия, қуллар мамлакати, жаноблар юрти...» Чеховни эслайлик: «Одам ўзидаги қулни томчи-томчи сиқиб чиқариши шарт...» Ленин Чернишевскийдан келтирган иқтибосни яна бир бор эслайлик: «Бечора миллат, қуллар миллати, юқоридан пастгача — ҳаммаси қул». Шунингдек, Лениннинг буткул тўғри шарҳини эслайлик: «Агар қул бўлиб туғилган бўлса, бунда ҳеч кимнинг айби йўқ: аммо қул озодликка интилмаса, ўз қуллигини ҳимоя қилиб мадҳ этса... бундай қул нафратга, ҳақоратга, қаршига лойиқдир». Лениннинг бу сўзлари у яратган давлатдаги қулларга ҳам тегишли.

Хўш, ўрис хулқ-атворининг буюклиги ва «нотавон»лиги илдилари қайда? Нима учун аниқ ички вазифа — «қайта қуриш» ҳам жаҳон дастурига айланиши керак?.. Горбачёв барча халоскорликка даъвогар, коммунистик ўтмишдошлари каби китобининг сарлавҳасидаёқ ўз тарихий вазифасини ифода қилади: «Мамлакатимиз ва бутун дунё учун қайта қуриш ва янгилаш тафаккур» китобини у шундай сўзлар билан тугатади: «Ҳозир бутун дунё қайта қуришга... сифат ўзгаришига муҳтож... Биз шу йўлга тушдик ва бошқа халқлар ва мамлакатларни ҳам шунга чақирамиз».

Нима учун Оврўпа ва Американинг эркин, фаровон мамлакатлари кремлча қайта қуришга эргашишлари керак? Нега улар ўз мамлакатини чуқур иқтисодий ва ижтимоий инқироздан олиб чиқиш учун ўйлаб топилган «қайта қуриш»дан ўрناق олишлари лозим. Октябрнинг 70 йиллигига бағишланган маърузасида Горбачёв шундай жавоб беради: «Қайта қуриш» — 1917 йилги Октябрь инқилобининг давомидир: «бугун биз инсоният 1917 йил Октябрдан олдингидай яшашга маҳкум эмаслигини кўриб турибмиз. Айнан Октябрь, айнан социализм инсониятга келажак йўлларини кўрсатади». («Правда, 1987 йил, 3-ноябрь»).

70 йилдан буён чалажон, қашшоқликда яшаб келаётган мамлакат «инсониятга келажак йўлларини кўрсатади», — нима бу: ўз аҳволини аён баҳолашми ёки ақидапарастларнинг алаҳлашми? Филофей «Учинчи Рим»ни орзу қилган эди. Ленин «Жаҳон совет жумҳурияти»ни қурмоқчи бўлди. Горбачёв эса жаҳон бўйлаб «қайта қуриш» қилмоқчи. Филофейдан Горбачёвгача 450 йилдан зиёд вақт ўтди, аммо фалсафа ўша-ўша. Бунинг сири нимада?

...Чор империализми ҳақиқатгүйлик ниқобини ёпинган бўлса ҳам дунёвий эмасди, у минтақада — Евроосиёда тарқалган эди. Совет империализми эса — дунёвийдир, чунки унинг пиروвард мақсади — бутун дунёда коммунистик жамоахона барпо этишдир... Чоризм ўрислаштириш деганда исёнкор халқларни тинчлантиришни тушунарди, совет тузуми бутун-бутун халқларни ватанидан жудо қилди, миллий мансублигига кўра қириб ташлади, ҳеч қайси ўрис подшоҳининг миясига халқларни, мил-

латни йўқотиш келмаганди, совет тузуми ҳаммани — шаҳардаги олимдан олис тоғдаги чўпонгача ҳаммани она тили ўрнига ўрис тилини ўрганишга мажбурлади.

Бердяев ўрислар хулқ-атвори ҳақида айтган фикрларнинг бош камчилиги, менинг назаримда, уларнинг «ғайритарихийлиги»дир. Бердяев XX асрнинг биринчи ярми охирига келиб ўрта асрлардаги ўрислар ҳақида ёзгандай ёзади... Камчилик шундаки, Бердяев мулоҳаза юритаётган ўрислар аллақачон қабристонда ётар эдилар. 1917 йилда ўрисларнинг руҳий ва миллий тарихи ўтмишдан айрилди. Октябрь инқилобининг амалга оширган ўрис халқи фақат алданган ҳаёлпарастлардан иборат эмасди, уларнинг ичида Маркснинг «люмпен-пролетариати», Бакунининг бошбошдоқчилари, Тургеневнинг нигилистлари, Достоевскийнинг «иблислари» бор эди, бу оломонни нафақат Лениндай қасамхўр дворян, балким Сталиндай жиноятчилар ҳам бошқарар эди. Инқилобдан ўсиб чиққан совет халқи — «интернационал дурагай» — Бердяевга нотаниш хулқ-атворлар эди. Уларнинг бирови хулқини даҳоларининг таълимотидан мерос олган бўлса, бошқаси янги сиёсий тузумда вояга етгандир. Шунинг учун бу халқ «ўрис халқи», «ўзбек халқи», эмас, «совет халқи» деб аталади. (Бу маънисиз атама, чулки, у миллитни эмас, сиёсий тузумни билдиради). Бу халқ тўрт авлод алмашди. Инқилоб пайти туғилганлар 70 ёшдан ошиб кетди, 1917 йилдан кейин туғилганлар аҳолининг 90 фоизини ташкил этади. Бу вақт давомида Совет империясининг ўрислари ҳам, бошқа халқлари ҳам янгича хулқ-атворларга эга бўлдилар... Худога сизгинадиган, тарихий обидалар ва миллий ғояларни тавоб қиладиган халқларни, сталинча тузум «совет халқи»га айлантирди — бу «халқ» сурбет ва мунофиқдир. У на кўкдаги, на ердаги ғояларга ишонади, ҳатто социализмга ҳам ишонмайди. Ҳа, тузум барча миллатларнинг, шу жумладан, ўрисларнинг ҳам қадимий руҳий дунёсини вайрон қилди; бироқ бу руҳий вайронга ўз ғояларини ўрнатмоқчи бўлганди, ютқазиб қўйди. Бугун ҳамма биладикки, марксизм ҳам — янгича даҳрий дин, у бошқа дунёвий динлар каби нариги дунёда эмас, шу дунёда «заминда жаннат» ваъда қилди. Ростини айтганда, одамлар шу ваъдага ишониб 1917 йил инқилобда большевойлар ғалабасига жон тикдилар.

Афсуски, чаласавод оломоннинг кўзига янги диннинг афзаллиги бўлиб кўринган пуфак тезда ёрилди, назариётдан амалиётга ўтгач, аён бўлдики, «заминда жаннат» қуриб бўлмайди!

Ўзи бу «совет халқи»нинг сопи қанча? Горбачёв хўжалик ва фирқа бошқарувида 18 миллион амалдор ишлашнини айтди. Бу сон коммунистлар сонига тенг, аммо бу дегани фақат коммунистлар «совет халқи», партиясизлар орасида «совет халқи» йўқ, дегани эмас. Одамларни сотадиган кўпмиллионли айғоқчилар армияси — жамиятнинг палидлари — бу ҳам «совет халқи»дир. Умумлаштириб олганда, ўрис халқининг ҳокимиятга алоқаси йўқ, зеро ҳокимият уники ҳам эмас, у орқали ҳам

эмас, ҳокимият партияники, партия орқали, партия номида амалга ошади, мен портократия атайдиган сиёсий тузум орқали амалга ошади. Партия эса ўрис балоғатга етган қисмининг ўндан бирича ҳам эмас.

Миллий масалага қайтайлик. Тарихда жисмоний қирғинлар кўп бўлган, аммо маънавий-миллий қирғинни фақат совет империализми амалга оширди. Москов миллатни қиришни унинг тилидан бошларди. Агар дунёда бирор бир муқаддас абадий ва ҳаётий туйғу бўлса, катта ё кичик халқнинг барча туйғу ва ғояларининг гултожи бўлса бу унинг миллий онгидир — ўзининг бетакрорлигини, ўзлигини англашидир. Халқ ўзлигининг — биринчи белгиси бўлмиш миллий тилидан ажралса у ҳалокати муқаррарлигини дарҳол сезади. Ҳар қандай кўп миллатли империяда давлат ҳукумати миллий масалада босиб олинган халқларга босқинчи халқнинг тилини тикшиштиради. Бироқ совет империализми янги йўл топди: у нафақат тилни йўқотиш, балким тарихни ҳам йўқотишга, халқлар тарихидан ўтмишини ўчириб юборишга ҳаракат қилди...

Совет империализмининг ҳаракатчанлиги империянинг ўзига хос ташкилий шаклларида ҳам ифодаланган, бундай шаклни ҳеч қандай анъанавий империя билмаган. Совет империализми ўз мустамлакаларини мустақил деб эълон қилган ва мустақил давлат белгиларини берди — бу ерда ҳар бир жумҳурият ўз миллий парламенти, ўз миллий коммунистик партиясига, ўз миллий байроғига, ўз миллий гербига эга, бироқ бу қурилманинг битта камчилиги — бор — у бошида охир сохта, зеро мустақил совет жумҳуриятларини ўз пойтахтларидан эмас, Москвадан бошқаришади...

Муаммони ойдинлаштириш учун чегараларини кенгайтириш муҳимдир. Совет империяси халқлари онгининг ўсишини тадқиқ этганда, ўрис халқи ўз-ўзини англашининг ўсишини ҳам назардан қочирмаслик лозим. Биз кўриб ўтдикки, Лениннинг аънавий большевизми ўз мафкурачилари олдида дастлаб ўрис халқининг ўзлигини йўқотишни бош вазифа этиб қўйди. Ўрис халқининг буюклигидан далолат берувчи барча далиллар, ўрис шоҳлари ва саркардалари, ўрис авлиёлари ва сайёҳлари, ўрис мустамлакачилари маънавий ҳаётдан чиқариб ташланди, аслини олганда большевойларга империянинг ўзи шулардан мерос эди. Пировард мақсад ҳозир ҳам аввалгидай қолган: «ўрис ватанпарварлиги» тушунчасини йўқотиб, «совет ватанпарварлиги»ни истеъмолга киргизиш, ўрис Ивановни отасини танимайдиган «совет Ивани»га айлантиришдир. Ўрис миллатининг асосида, тил ва маданиятдан ташқари, яна икки маънавий асос — ўрис православ дини ва ўрис давлатчилик ҳуқуқини таниш ётади. Булар четдан кириб келган бўлса-да, асрлар давомида халқнинг анъанасига сингиб кетган. Большевойлар Россияда ўрис руҳонийларини битта қолдирмай қирдилар. 130 минг помешчик ва яна шунча «буржуй»ни ўлдирдилар, аммо халқнинг онгидан ана шу маънавий қимматларни чиқариб ташлай олма-

дилар. Большавойлар марксча мафкурасининг халқнинг диний ва ватанпарварлик онги қошида ожиз эканини «Ватан уруши» аниқ кўрсатди. Мамлакатни фашист босқинчиларидан халқ марксизм байроғи остида эмас, миллий ватанпарварлик ила озод қилди. (Уруш пайти масжид ва черковлар очиб қўйилди, тарихий саркардалар ва князлар оқланди. Коминтерн «ёпиб» қўйилди). Уруш пайти халқ ҳокимиятини Сталин тўдасидан олди, ўзини халқдай сизди ва ғалаба қилди. Уруш тугагач, ҳокимият яна жиноятчиларга қайтди. Урушдан кейинги «космополитлар» ва «саждагўйлар»га қарши кураш ва ҳокимиятнинг халқ ватанпарварлигидан ўз мақсадларида фойдаланиши эди. «Мақсадлар» уруш пайтиникидай маккорона эди. Янги «буюк тозалаш»ни тайёрлаб, уруш пайти кўзасидан чиққан шайтонни — «миллий руҳ»ни қайтариб жойига киргизиш эди. Шов-шув бўлган ждавовчиликнинг мақсади ҳам бир ёндан яҳудий «космополитлар»ни миллатсиз деб қамаш бўлса, ўрислар, ўзбеклар ва бошқа халқларни ўз миллатига «саждагўйлар» сифатида қирғин қилиш эди...

Кейинги давр — Хрущев ва Брежнев даври — сохта интернационализм ниқобига ўралган улуғўрис ҳокимиятпарастлиги замони эди, бу давр ўрисларни унчалик қошиқтирган эмас, бошқа халқларни эса хаддан зиёд камситди. Ҳисоб-китобли, ўлчовли «ошкоралик» даври эса ўрисларга ҳам, бошқа миллат вакилларига ҳам имкон қадар миллий интилишлар ҳақида гапириш ҳуқуқини берди, холос.

Миллий жумҳуриятларнинг ижодкор зиёлилари Московдан ўрис бўлмаган халқларнинг тарихий ва маданий ўтмишини эскича, чоризмнинг улуғўрисчилиги нуқтаи назари билан баҳолашдан воз кечишни, Россия империясига қарши миллий озодлик ҳаракатини ўз номи билан аташни талаб қилмоқдалар.

Октябрь инқилобидан сўнг биринчи марта мамлакат яна тараққиётининг ҳал қилувчи босқинчи олдида турибди. Бугун якка партиявий ҳукмронликдан ҳуқуқий давлатга ўтиш учун тарихий имкониятлар мавжуд. Энди Совет империяси халқларининг миллий ҳаракатлари ўрислар миллий ҳаракати билан биргаликда (агар ўрислар империя ҳокимиятпарастлигидан воз кечсалар) Герценинг лозиз «Сизнинг ва бизнинг эркимиз учун» шiori остида курашиб, СССРнинг барча худудларида озодлик ва демократиянинг ғалабасига олиб келадилар.

Научно-познавательная литература

На узбекском языке

АБДУРАХМАН АВТАРХОНОВ

Империя Кремля

Публицистика

Рассом У. Солиҳов

Техник муҳаррир Е. Толочко

ИБ № 0497

Босмакхонага берилди 23.06.93. Босишга рухсат эсмади 26.08.93. Бичими 60×90/16. Босма қотози. Шартли босма табақ 5.0. Шартли бўёқли босмада нашр ҳажми 5.5. Нашриёт табақ ҳисоби 5,65. 30000 нусхада. Шартнома № 16 — 93. Буюртма № 4133. Баҳоси келишилган нарҳда

«Чулпон» нашриёти, 700129, Навоий кўчаси, 33.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот давлат қўмитаси. Ижарадаги Ташкент полиграфкомбинатида босилди. Навоий кўчаси, 30.